

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम् ।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 12 ♦ પ્રકરણ : 05 ♦ સર્ગ અંક : 137

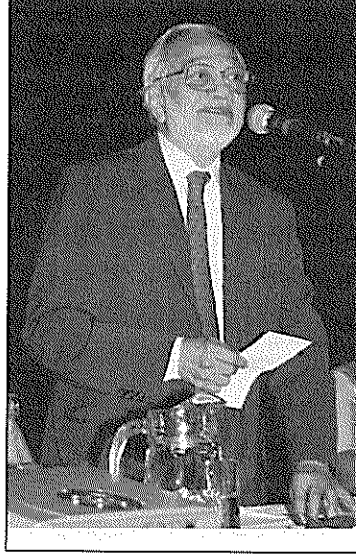
26 ઑગસ્ટ 2006

વાર્ષિક લવાજમ : £ 25 / £ 40

ન હિ કલ્યાણકૃતકશ્ચિદ્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ

★ ભીષુ પારેખ

દોઢેક દાયકા પહેલાં ન્યૂ યૉર્કમાં એક કાર્યક્રમ થતો હતો. કાર્યક્રમને અંતે સવાલજવાબ હતા. પણ કોઈએ સવાલ પૂછ્યા જ નહીં. મેં પૂછ્યું : કેમ, કોઈએ સવાલો ન પૂછ્યા ? ત્યારે મને જવાબ મળ્યો : અમને કાંઈ સમજ પડી નથી. તમારું ભાષણ મૂળ અંગ્રેજીમાં હોત તો સારુ થાત ! આથી, ફરી આવી થાપ ન ખવાઈ જાય, સમજી, તમને પૂછી લઉં કે ગુજરાતીમાં બોલું તો વાંધો નથી ને ?

લોર્ડ ભીષુ પારેખ

આ પ્રસંગ ઘણો અગત્યનો છે. પ્રસંગની અગત્યતા વિષે હું કંઈ કહું એ પહેલાં તો રતિભાઈ ચંદરયાને મારા તરફથી ખૂબ ખૂબ અભિનંદન આપું છું. આ ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ સાચા અર્થમાં માત્ર રિક્શનરી જ નથી કારણ કે એ સિવાય એ ઘણું બધું સંભાળી લે છે. એમાં પર્યાયો પણ છે. એમાં એન્ટીનમી [antinomy] છે, સિનોનિમ [synonym] છે, થીસૉરસ [thesaurus] છે. ઘણું બધું ભેગું કર્યું છે. આને સારુ, કોઈ એક નવો શબ્દ જ શોધવો પડે તેમ છે. આવું આ અદ્વિતીય કામ, સૌ પ્રથમ વખત, અહીં ડાયસ્પોરામાં, ડાયસ્પોરાની સૂજ સમજથી રચવામાં આવ્યું છે. બીજી કોઈ ભાષામાં આવું કામ થયાનું ન તો મેં જોયું છે, ન તો મેં સાંભળ્યું છે. ઑક્સફર્ડ ઈંગ્લિશ રિક્શનરી એ તો માત્ર શબ્દકોશ છે. શબ્દોના અર્થ પણ અંગ્રેજીમાં જોવા મળે છે. જ્યારે અહીં તો એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં, એ જ ભાષામાંથી પાછું એ જ ભાષામાં, એમ સાત જાતના નવા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. એટલે આ નવીન વસ્તુ છે અને તેનો કોઈ જોટો જોવા મળતો નથી.

આથી ગુજરાતી ભાષામાં જે રતિભાઈનું યોગદાન છે એ ઘણું મોટું છે. વળી, આવી વસ્તુ આપણી ભાષામાં થતી હોય ત્યારે તેનું સવિશેષ ગૌરવ લેવું જોઈએ. હવે આવો પ્રસંગ ભિભો થાય છે ત્યારે સવાલ જાગે છે આટલાં વર્ષો સુધી આવું કામ કેમ થયું નહીં હોય ? વિપુલ કલ્યાણી લખે છે તેમ ઈ.સ. ૧૨૮૦થી આપણે ત્યાં શબ્દકોશની રચના થતી આવી છે. અને આજ સુધીમાં એક અંદાજ મુજબ લગભગ ચૌદ પ્રકારનાં શબ્દકોશો આપણી ભાષામાં જોવા મળે છે. પરંતુ આ જાતનો કે માત્ર ગુજરાતી -

અંગ્રેજી કે પછી અંગ્રેજી - ગુજરાતી જ નહીં, પરંતુ ગુજરાતીમાંથી જેમાં વધારે સારી રીતે સમજી શકાય એવો, ગુજરાતીમાં પર્યાય - થીસૉરસ - કોશ તો ગુજરાત રાજ્યની રચના કરવામાં આવી તે સમયગાળામાં થવો જોઈતો હતો.

ગાંધીજીની આત્મકથા લખવાની શરૂ થઈ ત્યારની વાત છે. ગાંધીજી ગુજરાતીમાં લખીને જે આપતા એ અંગે, નગીનદાસ પારેખે “બુધ્ધિપ્રકાશ”માં ત્રીસીમાં બેએક લેખો કરેલા. ગાંધીજી જે કંઈ અંગ્રેજીમાં લખતા તેમાં જોડણીની ભાગ્યે જ ભૂલો જોવા મળતી. જ્યારે ગુજરાતીમાં જોડણીની બહુ જ ભૂલો જોવા મળતી. એ વિશે એમણે ગાંધીજીનું ધ્યાન દોરેલું. જવાબમાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, મારે માટે આ વસ્તુ શરમજનક કહેવાય. કારણ કે હું જે માતૃભાષાનો આટઆટલો પ્રચાર કરું છું અને તેને એક સાધન તરીકે સમજું છું તો એની જોડણીની પવિત્રતા હું સમજ્યો નથી. ત્યારથી એમણે જોડણી બાબત આગ્રહ રાખ્યો. અને “હરિજન”માં એક લેખ પણ કરેલો. ગુજરાતીમાં એક એવો શબ્દકોશ હોવો જોઈએ કે જેનો લેર લેર ઉપયોગ થઈ શકે અને ગુજરાતી ભાષા કંઈ રીતે લખાવી જોઈએ એની જોડણી બાબત ધ્યાન આપવા જેવું છે. ગઈ સદીના ત્રીજા દાયકાની આ વાત થઈ.

પરંતુ આજ દિવસ સુધી એમાંનું થયું નહીં. ન ભારતે સરકારે એ ક્ષેત્રે કંઈ કર્યું, ન ગુજરાત સરકારે કંઈ કર્યું. ગુજરાતની કોઈ સંસ્થાએ પણ કંઈ કર્યું નહીં. જે જે સંસ્થાઓએ આવું કામ કરવું જોઈતું હતું એમણે તો આ ક્ષેત્રે કાંઈ કરતાં કાંઈ કર્યું જ નથી. એ ધ્યાનમાં લઈ વિચારવા જેવી બાબત બને છે. અને પરદેશમાં રહેતા, ડાયસ્પોરાના એક માણસે આ કામ કર્યું છે. વિચારવા જેવું એ છે કે ગુજરાતની સંસ્થાઓએ કર્યું નહીં, પણ ગુજરાતમાં શ્રેષ્ઠીઓ ઘણાં છે. પૈસા કમાયેલા શ્રેષ્ઠીઓ પણ ખૂબ છે. પૈસા કમાવા એ સહેલી વસ્તુ છે, પણ તેને વાપરવા, ઉપયોગમાં લેવા તે નોખી વાત છે. તેન ત્યક્તેન ભૂન્જિયાઃ એવો પુરુષાર્થ કરીએ કે અર્થ હોય પણ અર્થની સાથે ધર્મ સૌથી પહેલો આવે. એને અનુસરનારાઓ પણ ઘણાં છે. અને આની ઝાઝી કિંમત પણ નથી. રતિભાઈના કહેવા મુજબ એકાદ કરોડ રૂપિયા તો નાનો આંકડો થયો. તો પછી ગુજરાતની કોઈ વ્યક્તિએ આ કેમ ન વિચાર્યું ? ગુજરાત બહાર રહેનારી વ્યક્તિએ જ કેમ વિચાર્યું. એ પણ, આપણે જ માત્ર નહીં, ગુજરાતમાંના માણસોએ પણ વિચારવાનું છે.

પરંતુ એ રાજકીય વસ્તુ થઈ. એમાં હું ઊંડો ઊતરવા માગતો નથી. માત્ર અંગૂલીનિર્દેશ જ કરવા ઈચ્છું છું કે ગુજરાતી હોવાને નાતે જો હું ગુજરાતમાં વસતો હોઉં તો મને કંઈક અંશે શરમ પણ આવે અને એમ પણ

ઓપિનિયન

- 'ઓપિનિયન' ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- 'ઓપિનિયન'ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. સરનામાંમાં ફેરફાર થાય તો કાર્યાલયને તુરત જાણ કરવી.
- 'ઓપિનિયન'માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરબહાર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- 'ઓપિનિયન'ના ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અરવીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવવું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અને સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

● વાર્ષિક લવાજમ આ દેશ માટે દર ૨૫ તેમ જ પરદેશ માટે ૬૪૦ છે. છૂટક નકલ : દર. ૫૦ . 'Parivaar Communications' નામે ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર "ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk,
WEMBLEY, Middlesex,
HA0 2JZ [U.K.]

Tel.: [+44] 020 - 8902 0993

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું Villa Bellevue

30, Avantikabai Gokhale Street
Opera House, MUMBAI - 400 004

Tel.: [022] 2386 2843

Fax.: [022] 2826 1155 / 2826 1166

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

૬૪૦નો મની ઓર્ડર, ચેક કે રોકડ

"Vipool Kalyani" ને નામે જ મોકલવા

ગ્રાહક પત્રિકા

Name: .....

Address: .....

Post Code: .....

Telephone: .....

Subscription: £25 / £40

Date: .....

ઓપિનિયન / Opinion

થાય કે મારી આટલી બુધ્ધિ કેમ ન ચાલી ? આ પ્રકલ્પ જેમ એ દિશામાં મેં કેમ પ્રગતિ ન કરી ? પણ રતિભાઈ ચંદરયાએ એ કામ કર્યું. ચંદરયા ફાઉન્ડેશન આ કામને સંપૂર્ણ સહાયતેકી આપ્યા. એ માટે બધા વતી હું એમનો ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું. એમને ધન્યવાદ આપું છું.

રતિભાઈ વિષે તો મારે ઘણું ઘણું કહેવાનું છે. પણ તેનો અહીં સમય ક્યાં છે ? રતિભાઈ મારા જૂના મિત્ર છે. ચાળીસેક વરસની હવે ઓળખાણ થઈ હશે. હું એમના આભાર તળે પણ છું. ગઈ સદીના આઠમા દાયકામાં મારા મોટા દીકરાના લગ્ન લેવાયા હતા ત્યારની વાત છે. દીકરાનું લગ્ન અંગ્રેજ કન્યા જેડે થતું હતું. જાન નીકળી. લગ્નસ્થળે પહોંચી જવા માટે એક પુરોહિતને અમે રોકેલા. કોઈ પણ કારણે એ સમયસર આવી ન શક્યા. હવે શું થાય ? લગ્ન તો થવું જ જોઈએ. સમય વર્તીને મેં કહ્યું, ચાલો, આપણે 'સેલ્ફ સર્વિસ' કરીએ. આપણે વેદી પ્રગટાવશું. આપણે ભજનો ગાઈશું. પુરોહિતે મને લગ્નવિધિનો પાઠ આપી રાખેલો. વળી, કર્મે તો બ્રાહ્મણ જ રહ્યો; જન્મે બ્રાહ્મણ હોવું જરૂરી નથી. તમારા જન્મથી જાતિ નક્કી થતી નથી, તમારાં કામોથી જાતિ નક્કી થાય છે, તેમ ભગવાને પણ કહ્યું છે. એ અવસરે રતિભાઈ અમારા કુટુંબના વડીલ તરીકે ત્યાં હાજર હતા. લાગલા એ બોલ્યા, ચિંતા કરવાની કોઈ જ જરૂર નથી. અને સીધા જ કામે વળગી ગયા. એમણે વેદી તૈયાર કરવા માંડી. ફૂંક મારીને એમણે વેદી માટેનો અગ્નિ ચેતવ્યો. એ વેળા વિજુબહેન પણ હાજર હતાં. એ પણ બોલ્યાં, ભીખુ, તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર જ નથી. દસેક મિનિટમાં અગ્નિ પ્રગટ્યો. વેદી થઈ. આપણાં જાણીતાં બેરોનેસ ઉષા પ્રાશર પણ હાજર હતાં. એમણે લગ્નગીતો ગાવા શરૂ કર્યાં. હું બ્રાહ્મણ બની ગયો. અને આમ અમે લોકોએ લગ્ન પતાવ્યું. એટલે રતિભાઈના તો ઘણા અવતારો છે. એક અવતાર એમનો વેદી પ્રગટાવવાનો છે. ત્યારે મેં એમને કહેલું કે આવો બીજો પ્રસંગ જો ઊભો થાય તો હું તમને બ્રાહ્મણ પણ બનાવીશ. ધર્મે તમે જૈન હશો, પણ તમે હિન્દુ બ્રાહ્મણ પણ બની શકશો. આવા આવા કારણોસર પણ રતિભાઈનો હું આભારી છું.

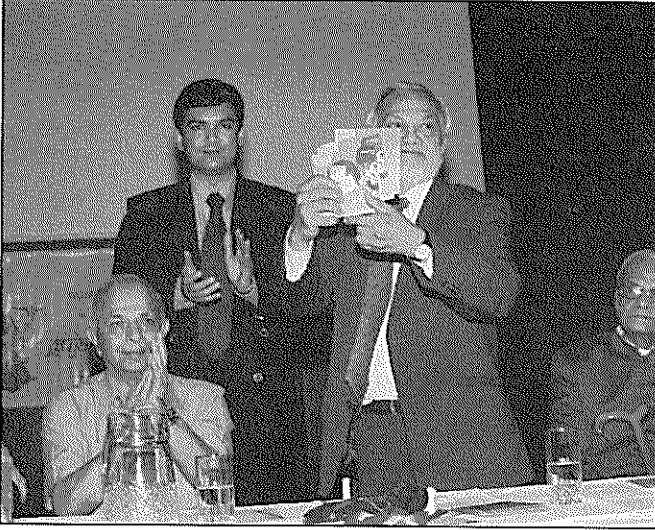
રતિભાઈને આપણે ખૂબ ખૂબ અભિનંદન આપીએ. અહીં મને ભગવદગીતાના છણ અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે તે સાંભરે છે : ન હિ કલ્યાણકૃત્કચ્ચિદ્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ।

જે માણસ કલ્યાણ કરે છે, બીજાનું ભલું કરે છે તેની અવગતિ કદી થતી નથી. એટલે આ રતિભાઈ, કલ્યાણકૃત - સમાજને માટે કલ્યાણ કરનારા માણસ છે. એટલે જ હું કહું છું આવતી અનેક પેઢીઓ તમને યાદ કરશે અને કહેશે કે આ એક માણસ હતો જે બુધ્ધિથી કલ્પના કરી શક્યો અને પોતાનો પૈસો પરમાર્થ માટે - આ કામ માટે - ખર્ચી શક્યો.

ડિક્શનરી માટે આ આટલો મોટો કાર્યક્રમ છે એટલે તમે તો સમજાવશો જ. અને મેં 'ગુજરાતી લેક્સિકોન'નો આ પ્રકલ્પ જોયો છે. એમાં ઘણી વસ્તુઓ છે. મેં કહ્યું તેમ અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં લગભગ દોઢથી બે લાખ જેટલા શબ્દો છે. ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજીમાં છે. ગુજરાતીના અર્થો ગુજરાતીમાં છે. વ્યાકરણ છે. વ્યાકરણ વિશે ઘણું સારું છે. સાથે સાથે થીસોરસ પણ છે. થીસોરસનો તમે ઘણાંએ ઉપયોગ કર્યો હશે. મારા જેવાને તો રોજ ઉપયોગ કરવો પડે. ક્યારેક લેખ લખતા હો, પુસ્તક લખતા હો તો એકનો એક શબ્દ વારંવાર ન આવે, સમજી તેના બીજા પર્યાયો ક્યા છે તેની આપણે તપાસ કરીએ છીએ. અંગ્રેજી થીસોરસમાં જે તે શબ્દના સિનોનિમ, પર્યાય, નજીકના અર્થવાળા શબ્દો છે જેના આપણે કન્સોપ્યુઅલ ઈકિવેલન્ટ તરીકે ઉપયોગ કરી શકીએ એવા દસબાર શબ્દો મળી આવે છે. મગજ થાકી ગયું હોય ત્યારે એકનો એક શબ્દ મગજમાં આવે અને એના પર્યાયો ન જડે. આમ આ ઘણું સુંદર કામ છે.

બીજી વસ્તુ એમાં એ છે કે વખતોવખત સુધારાવધારા કરવાનું કામ. રતિભાઈએ તો કહ્યું જ છે. વિપુલ કલ્યાણીએ આગળ એક સવાલ કર્યો જ છે કે ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી દર બેત્રણ વર્ષે સુધારાવધારા સાથે સંવર્ધિત થતી રહે છે. વીસપચીસ માણસો - તજજ્ઞોની સમિતિ હોય, એવા લોકો જેના સંપર્ક વ્યાપક હોય, મોટું નેટવર્ક હોય. લોકોને કહી રાખ્યું હોય કે નવો શબ્દો ઉપયોગમાં આવતો સાંભળો કે તરત અમને જણાવજો અને માહિતગાર રાખજો. કેમ ? તો ભાષા ક્યારે ય મરતી નથી. ભાષાના અમુકતમુક શબ્દો, કોઈ પણ કારણે, વપરાશમાં ન હોય, પણ તેને શબ્દકોશમાં રાખવા જરૂરી છે. એમ નવા શબ્દો ય જન્મતા રહે છે. તો એવા શબ્દોની જાણકારી ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસમાં બેઠેલા માણસને કેવી રીતે હોય ? તેનો ખ્યાલ કેવી રીતે હોય ? આથી

બધાને કહી રાખ્યું હોય કે યુવાન પેઢી છે તે જે શબ્દો વપરાશમાં લે છે, મિશ્ર લગનને કારણે ઉદભવતી પ્રજા જે અલગ અલગ ભાષાઓનો ઉપયોગ કરે છે તેમાંથી ઉદભવતા શબ્દો હોય, વારસાગત શબ્દો હોય તેનાથી કલોકિયલ અંગ્રેજી સમૃદ્ધ બનતું જાય છે. નવા નવા શબ્દો આવતા જાય, ભાષાનું માળખું બદલાતું હોય, વાક્યરચનાઓમાં ફેરફારો થયા કરતા રહે - તે બધાનો પડઠો શબ્દકોશમાં પડવો જોઈએ. દર વર્ષે ૩૦૦ - ૫૦૦ શબ્દો ઑક્સફર્ડ અંગ્રેજી શબ્દકોશમાં ઉમેરાતા રહે છે.

એ ઐતિહાસિક વહી : 'ગુજરાતીલેક્સિકોન ડોટ કોમ'નું લોન્ચિંગ કરતા ભીખુભાઈ પારેખ. ચિત્રમાં, કાબેલી, અકાદમીપ્રમુખ વલ્લભ નાંઠા, 'ઉત્કર્ષ'ના અશોક કચ્છિયા અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના અધ્યક્ષ ધીરુભાઈ ઠાકર દ્રષ્ટિમાન થાય છે.

રતિલાલ ચંદરયાના ગુજરાતી લેક્સિકોન માટે ય આવું કરવાનું કહી રખાયું છે. આ સારી નિશાની છે. હા, આવડા મોટા પ્રકલ્પમાં ભૂલો રહી હોય. અને તે સ્વાભાવિક છે. દરેકે ટકા જેટલી પણ ભૂલો ન જ હોય એમ કહેવું મને માન્ય નથી. તો આ પ્રકલ્પનો ઉપયોગ કરનારાઓ, વાયકો જણાવશે કે આમાં આ કે તે ભૂલો રહી ગઈ છે, જોડણી બરાબર નથી, નવા નવા શબ્દો આમેજ કરવાના છે. પ્યારઅલી રતનશીએ તેના દાખલા આપ્યા જ છે. તો આપણે સૌએ એની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. 'ઉત્કર્ષ'ના માણસો છે, એમણે પણ આ ક્ષેત્રનું યોગ્ય કામ કરવાનું છે. રતિભાઈ ખુદ કેટલો સમય આપી શકે ? કેટલો રસ હવે લઈ શકે ? એમાં જે કંઈ ઉજાપ વર્તાય તો એ વિશે વિપુલ કલ્યાણી જેવા કેટલાક ચુનંદા માણસોને પણ કહી શકાય. આમ શબ્દકોશ સુધરતો જાય, બેપાંચ વર્ષે પ્રમાણભૂત [authoritative] ને આખરી [definitive] સ્થાન તે મેળવી પણ શકે. અત્યારે એને એવું સ્થાન મળી શકે. આ તો માણસોએ ભેગા મળીને એક કામ કર્યું છે. સાહિત્યકારો છે, સાક્ષરો છે, ખરેખરા અભ્યાસીઓ છે એમણે શબ્દનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો પડે. ઑક્સફર્ડ ડિક્શનરી બહાર પડી એ પછી પચાસેક વરસે એના પર સ્વીકારની, પ્રમાણભૂતતાની મહોર લાગી હતી.

શબ્દકોશમાં જે અર્થ અપાયો છે તે જ સારો શબ્દ છે તેમ પ્રમાણભૂત, આધારભૂત કહી શકાય તેનો સ્વીકાર બહુ જ મોટી વાત બને છે. કોઈ પણ લખતો હોય અને પછી શંકા જાય ત્યાં કહે કે ઑક્સફર્ડ ઈંગ્લિશ ડિક્શનરી આમ કહે છે. આ આધાર બહુ મોટી વાત છે. દુનિયાભરમાં કરોડો લોકો જે ભાષા બોલતા હોય છે તે ભાષાના શબ્દોની જવાબદારી આપણે એક સંસ્થાને ભળાવીએ છીએ. તો આ કેટલી મોટી જવાબદારી છે ! તો આ કામ રતિભાઈએ શરૂ કર્યું છે. એ ૭૦ ટકા સારું હોવાનું. આમ

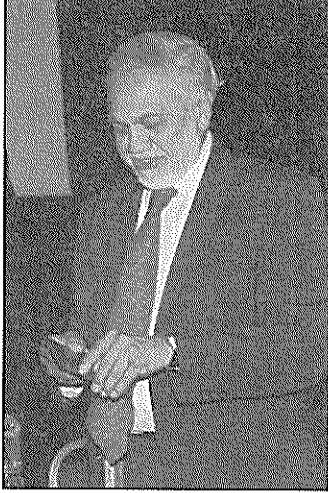
તો સારું ખરું પણ તેને પ્રમાણભૂત કરી શકાય તે માટે દર મહિને, દર વર્ષે, આપણે દરેકે જવાબદારીપૂર્વક ઉમેરણ, નવસંસ્કરણની વિગતમાહિતીઓ એમને લખી મોકલવી જોઈએ. આપણી વચ્ચે અશોક કચ્છિયા છે. આવો મોટો પ્રકલ્પ ઊભો કર્યો એ જ બહુ મોટું પગલું છે. એમાં જે ભૂલો રહી જાય, કાયમી બની જાય તો એ નુકસાનકારક પગલું પણ નીવડી શકે છે. આપણે ભાષાને, ભાષા બોલનારાઓને ફાયદો કરાવવા માગીએ છીએ. દાકતર જે ખોટી દવા આપે તો દરદીને નુકસાન થાય તેવું અહીં છે. માટે આવી કોઈ સમિતિ હોય જે આ ગુજરાતી લેક્સિકોનની જવાબદારી હાંસલ કરે. અવારનવાર સૂચનો મેળવે અને આ પ્રકલ્પને સતત સંવર્ધિત રાખે. આ અંગે એક દાખલો જોઈએ : અમેરિકામાં કેટલા બધા ગુજરાતીઓ વસે છે. તેમની ગુજરાતીમાં કેટલા બધા નવા નવા શબ્દો સાંભળવા મળે છે. આવું બીજા વિસ્તારોમાં ય બનતું હોય. અમેરિકાની હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક હતો ત્યારે વીસેક જેટલાં ગુજરાતી યુવાનો મારા લેક્ચરમાં આવતા હતા. તેમની બોલચાલમાં અમેરિકી ઉચ્ચારવાળા શબ્દો ય આવતા. અમેરિકી ઢબછબની ગુજરાતી વાક્યરચનાઓ સાંભળવા મળતી. જે જાતની ભાષા ઘરના અને સમાજના વાતાવરણમાં શીખ્યા હોય તેવું વ્યાકરણ પણ તેમાં ભળેલું જોવા મળતું. એવું પૂર્વ આફ્રિકાથી આવ્યાં જૂથો માટેનો અનુભવ છે.

મારા નજીકના એક મિત્ર સ્વ. ઈશ્વરભાઈ. કે. પટેલ મને પહેલી વાર મળ્યા ત્યારે મને કહે, 'શું વ્યાધિ છે ?' મેં પૂછ્યું, 'વ્યાધિ ? મને કોઈ જાતનો વ્યાધિ નથી.' કારણ કે હું ગુજરાતથી આવનારો. વ્યાધિ એટલે રોગ. મને કહે, ના. વ્યાધિ એટલે તકલીફ, મુશ્કેલી. મેં એમને કહ્યું, તમે પૂર્વ આફ્રિકા જઈને શબ્દને મારી નાખ્યો, ગુજરાતી મારી નાંખ્યું. જવાબમાં મને કહે, ના એવું નથી; અમે સુધાર્યું છે. સારી વાત છે. નવા શબ્દો ઉમેરાયા છે નવી નવી વાનગીઓના શબ્દો લઈને પણ એ લોકો આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે હબસી હલવો. મારી સમજણની જિંદગીમાં મેં ક્યાં ય હબસી હલવો જોયો નહતો. બે'ક દાયકાઓ પહેલાં, ગુજરાતના તત્કાલીન મુખ્ય પ્રધાન માધવસિંહ સોલંકી અહીં આવ્યા હતા. અમે સાથે જમવા ગયા. યુસ્ટન સ્ટેશન પાસે ડ્રમન સ્ટ્રીટમાં જમી રહ્યા પછી, માધવસિંહભાઈ કહે, પારેખ, ત્યાં સામે દુકાન છે ત્યાં જોઈએ નવું નવું શું મળે છે. અમે ગયા. દુકાનદાર માધવસિંહ સોલંકીને ઓળખી ગયો. માધવસિંહભાઈ પોતાની ઓળખાણ છતી કરવા ઈચ્છતા જ ન હતા. એમણે પૂછ્યું, અલ્યા, પેલો જે કાળો દેખાય છે એ શું છે ? દુકાનદાર કહે : સાહેબ, એ તો હબસી હલવો છે ! સાંભળીને માધવસિંહભાઈ તરત બોલ્યા : આ તો રેસિસ્ટ લેગવેજ છે !

અને રેસિસ્ટ પણ ખોટું કારણ કે ડાર્ક બ્રાઉન એટલે કાળું ન થયું. આપણે ઘણી વાર કહીએ છીએ : 'કાળિયો છે'. આમ નહીં કહેવું જોઈએ. એટલે હબસી હલવો આવ્યો હશે ? તો આ હબસી શબ્દ આવ્યો ક્યાંથી ? હબસીનો રંગ આ જાતનો કેમ આપણે આપ્યો ? આ એક નવો શબ્દ છે. એવા એવા અનેક શબ્દો પૂર્વ આફ્રિકાથી આવેલા એ લોકોએ આપ્યા છે. ભાષાનો અટપટો કેટલો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. એની વાક્યરચના ને તેનું વ્યાકરણ કેવાં છે. સોએક વરસો પહેલાં આપણી ભાષામાં જે શબ્દો વપરાતા હતા અને કાળક્રમે એ આપણી ભાષામાંથી લુપ્ત થઈ ગયા હોય; પરંતુ આ લોકો વચ્ચે તેનો વપરાશ આપણે અનુભવીએ છીએ. આ લોકો જે વારસો લઈને પરદેશ ખેડવા નીકળેલા એને લઈને અહીં આવ્યા છે. ક્યારેક મને થાય છે કે હું સ્મશાનમાં ફરું છું ! મરેલા શબ્દો જીવતા થાય છે. નવા જન્મેલા શબ્દો મારી ભાષામાં દાખલ થાય છે. આ આખી

પ્રક્રિયા આ પ્રકલ્પના નિયામકો સમજે એ જરૂરી છે. કારણ કે ગુજરાતી ભાષા માત્ર એ જ ભાષા નથી કે જે ગુજરાતમાં બોલાય છે. ગુજરાતી તો વિશ્વભાષા થઈ ગઈ છે. જગત ભરમાં આશરે ત્રીસેક લાખ ગુજરાતીઓ વસે છે. જે તે વિસ્તારમાં ગયા ત્યાં પોતાની વારસાગત ભાષા લઈને ગયા અને ત્યાંના વાતાવરણની તે પર અસર પણ થઈ છે. અરસપરસની ક્રિયાઓથી આ જે ફેરફારો આવ્યા છે, તેનાથી ભાષામાં સમૃદ્ધિ આવી છે. તે સઘળો વારસો આપણી ગુજરાતીનો જ કહેવાય ને ? તો હવે આ વારસો પણ આ લોકોને પહોંચતો કરવાનો છે.

તમે સૌ મને સાંભળવા માટે, રતિલાલ ચંદરયાને જોવા અને સાંભળવા માટે કે પછી વિપુલ કલ્યાણીને સાંભળવા સારુ આવ્યા જ નથી; આપણે સામૂહિકપણે ઉત્સવ અહીં યોજી રહ્યા છીએ. આ સામાજિક અવસર છે. કોઈ પણ ઉત્સવમાં એક પ્રકારની પ્રતિબદ્ધતા હોય છે. આપણે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ બનીએ છીએ. એમાં ભાગીદાર બનીએ છીએ અને આડકતરી રીતે

વચન આપીએ છીએ કે અમે આ પ્રકલ્પને પલ્લવિત અને પુષ્પિત કરીશું. આમ આ પ્રકલ્પમાં વધુ અને વધુ પ્રગતિ થાય તે જાતની પ્રતિબદ્ધતા આપણે સૌએ ઘોષિત કરવાની છે. આમ હું સૌની પ્રતિજ્ઞા માગી રહ્યો છું. શાબ્દિક રીતે નહીં, વાણીમાં નહીં, પણ વર્તનમાં. આ ગુજરાતી લેક્સિકોનને વેબસાઈટ પર જોવા પછી કોઈ વાર પણ ખ્યાલ આવે કે આમાં સુધારાવધારા કરવા જેવા છે, કાંટછાંટ કરવા જેવું છે તો એમના ધ્યાન પર લાવવા જેવું છે.

આ પ્રસંગે ત્રણ વસ્તુઓ મારે ખાસ કહેવાની છે. પહેલું, આ ભાષાનો વિષય છે. એ તો તત્ત્વજ્ઞાનની બાબત છે. અને એ મારું ક્ષેત્ર છે. વ્યક્તિનો ભાષા સાથેનો સંબંધ શો ? અંગ્રેજીમાં તો મોટો પ્રશ્ન કરાય છે - હાઉ ડુ આઈ રિલેટ ટુ માય લેંગ્વેજ ? (મારી ભાષા જોડે મારો લગાવ કેવો છે ?) ભાષા માત્ર સાધન છે જે દ્વારા મારે તમને જે કંઈ કહેવાનું છે, મારી લાગણી વ્યક્ત કરવાની છે તે શક્ય થાય છે. આમ ભાષા બોલચાલનું સાધન બને છે કે પછી તેની બીજી કોઈ અગત્યતા પણ છે ? આ મુદ્દે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે બહુ સરસ લખ્યું છે. બંગાળ અને ગુજરાત વચ્ચે જે મોટો તફાવત છે તે પણ સમજી શકાય છે. ટાગોરે કહ્યું કે ભાષા માત્ર અભિવ્યક્તિનું સાધન નથી, એ તો અભિવ્યક્તિ છે. My language is not just an instrument of communication, it is an expression of me. ભાષા દ્વારા હું મારી જાતને સમજી શકું છું. અને આનું પરિણામ તો જુઓ : દેશપરદેશમાં વરસોથી રહ્યા છતાં અનેક બંગાળી લેખકો પોતાની ભાષામાં પણ લખતા રહે છે. અને તે લખાણ શુદ્ધ બંગાળી જ રહેવાનું. વળી, તેનું તેઓ સૌ ગૌરવ પણ લે. અમર્ત્ય સેન મારા મિત્ર છે. તપન રાયચૌધરી ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક છે. અમર્ત્ય સેન અર્થશાસ્ત્રી છે. તપન રાયચૌધરી મધ્યયુગીન ઇતિહાસકાર છે. અઠવાડિયે, પખવાડિયે બંગાળના કોઈ પણ સમસામયિકમાં, પોતીકા અટપટા વિષયો વિશે બંગાળીમાં લખે. એવા બીજા બંગાળી વિદ્વાનો પણ છે. એ પણ આવું જ કરે છે. અને એ જ રીતે

પ્રભુત્વ બતાવે છે.

એવા કેટલા ગુજરાતીઓ છે કે જે ગુજરાતમાં અથવા તો અહીં પોતાની ભાષામાં લખતા હોય ? એનો અર્થ એવો નથી કે તેમને તેમની માતૃભાષા માટે અનાદાર છે. પરંતુ સવાલ એ છે કે પોતાની ભાષામાં ન લખી શકતા હોય તો તેની તેમને શરમ કેમ નથી આવતી ? મારી માતૃભાષા છે અને તેમાં ય લખું છું એમ કેમ ગૌરવ હોતું નથી ? જે સુવિધાથી હું અંગ્રેજી લખી શકું છું એ જ સુવિધાથી ગુજરાતીમાં હું કેમ લખી શકતો નથી ? આપણને આવી ભાવના નથી અને કલ્પના પણ નથી. માટે આમ થતું હશે. આ ચિંતાનો વિષય છે. મારે એમાં ઊંડા ઊંડા તરવું નથી નહીંતર પાછો હું વિવાદનો મધપૂરો છંછેડી બેરીશ.

બીજું, ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં ગુજરાતી ભાષાનું સ્થાન બહુ મર્યાદિત રહ્યું છે. આપણે રહ્યા વેપારવણજની પ્રજા. એક રીતે જોઈએ તો અંગ્રેજોની જેમ, કે ભાઈ ચલાવો. ખટપટ કરીને મારે મારો ધંધો કરવો છે. પેલાને કેવી રીતે સંભાળી લેવો. એટલે સહિષ્ણુતા પણ ખરી. બહુ કોઈની નજીક પણ ન આવવું. આ જાતની વેપારી પ્રજા ભાષાને હંમેશાં વેપાર સમજે છે. ભાષાનું કામ શું ? એમને થોડું ઘણું ગુજરાતી આવડે છે અને એમને જે કહેવું છે તે એ સમજાવી શકે છે. પછી શું છે ? જ્યારે પેલો બંગાળી કહે છે, ના, મારે માટે ભાષા માત્ર નથી, ભાષા મારી અભિવ્યક્તિ છે. એ મારો વારસો છે. ભાષા દ્વારા હું મારા માબાપ અને માબાપ પહેલાંની જે મોટી પેઢીઓ છે તેની જોડે જોડાયેલો છું. આખી ભાષાકીય કોમનો હું તો એક અંતર્ગત ભાગ છું. આ ભાષામાં બોલીને હજારો વર્ષોનો ઇતિહાસ જે છે એ ઇતિહાસ હું જીવું છું. આ જે ભાષા પ્રત્યેનું વર્તન છે તેને ભાષા પ્રત્યેનાં આપણાં વલણ જોડે સરખાવવા જેવું છે.

અહીં આપણાં બાળકો જે રીતે જીવે છે અને ઉછરે છે, તેના પર તો દબાણ લાવી શકાય તેમ નથી. એ લોકો આ આપણી ભાષામાં જીવતા નથી. પણ હું અને તમે જે ભાષામાં આપણે જીવ્યા છીએ, જન્મ્યા છીએ અને ભાષા બોલનારી આખી એ પ્રજાના એક અંતર્ગત ભાગ છીએ. આપણી આ ભાષા બારસો-ચૌદસો વર્ષ જૂની છે. આટલી જૂની પરંપરાના આપણે વારસદાર છીએ એટલે આપણી જ એ જવાબદારી થાય છે. ખાસ કરીને ગુજરાતમાં એ જવાબદારી સવિશેષ થાય છે. દુઃખ એ વાતનું છે કે ખુદ ગુજરાતમાં જ ભાષાનું જે રીતે મહત્ત્વ જળવાવું જોઈએ એ જળવાયું નથી અને એને લઈને આ પહેલાં કરેલો મારો સવાલ જેમનો તેમ ઊભો જ છે : ગુજરાતને સ્વતંત્ર રાજ્ય થયાંને ૪૬ વર્ષ થયાં. તે પછી પણ કેમ કોઈને ય આ કામની કલ્પના ન થઈ ? કારણ એ પણ હોઈ શકે કે આપણી જે સ્વ ઓળખ છે તેમાં બહુ ઊંડાણ છે.

આપણે શબ્દકોશ તો તૈયાર કર્યાં. સરસ. પણ સાથે સાથે સમજવું જોઈએ કે ગુજરાતના વિકાસને રતિભાઈ ચંદરયાએ ચાલક બળ આપ્યું છે. ગુજરાતના વિકાસની જ્યારે જ્યારે વાત થાય છે ત્યારે ત્યારે આર્થિક વિકાસ જ જાણે કે કેન્દ્રસ્થ બની જાય છે. આખા દેશમાં ૭.૫ ટકા જેટલો વિકાસ થયો છે ત્યારે ગુજરાતનો વિકાસ ૧૪-૧૫ ટકા છે. આ આનંદની વાત છે. પરંતુ આ ૧૪-૧૫ ટકા જેટલી ગરીબી દૂર થઈ નથી, એ નોખી વાત છે. આપણે આશા રાખીએ કે એવું પણ બનશે. કોઈ પણ સમાજ માત્ર ફક્ત રોજી રોટી પર જ આધાર રાખી શકતો જ નથી. માત્ર પૈસા અને આર્થિક વિકાસથી તો સમાજ ચાલતો નથી. એનો સાંસ્કૃતિક વિકાસ કેટલો થયો છે. તેનો શૈક્ષણિક વિકાસ કેટલો થયો છે. એ પણ અગત્યના ઘટકો છે.

ત્રણેક મહિનાઓ પહેલાં હું ભારત હતો. ત્યારે એક મુલાકાતમાં મેં કહેલું કે ગુજરાતની એવી એક પણ યુનિવર્સિટી નથી કે જેમાં ભણવાને સારું હું મારા સંતાનોને મોકલવાનું વિચારું. આ વાતથી ઘણાંને ખોટું લાગ્યું હતું. વડોદરા સહિત ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓમાં અંગ્રેજીનાં તો ઠેકાણાં નથી. ત્યાં અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, તત્ત્વચિંતન થવું જોઈએ. અરે, ગુજરાતી ભાષામાં પણ ઊંડાણમાં તત્ત્વચિંતન થવું જોઈએ, પણ એ ય થતું નથી. ઊલટું અહીં થાય છે. વચ્ચે 'ગુજરાત સ્ટડીઝ અંસોસિયેશન'ની એક બે દિવસની પરિષદ અહીં મળી ગઈ. એની સંચાલક બે વ્હોરા છોકરીઓએ ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પંદરમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય કે સોળમી સદીનું સાહિત્ય પર પોતાનાં જીવનનાં ત્રણ વરસો આપ્યાં હતાં. ગુજરાતમાં આવું ક્યાં ય કામ થતું નથી. મેં જોયું પણ નથી. અને હું તો ત્યાં એક યુનિવર્સિટીમાં ઉપકુલપતિ હતો. અવારનવાર મારે ત્યાં જવાનું પણ થાય છે. ગુજરાતના આર્થિક વિકાસને સારુ જ્યાં પૂરતું ધ્યાન અપાયું નથી, તેમ વૈજ્ઞાનિક, તત્ત્વચિંતક કેળવણીની સંસ્થા આપણે ઊભી કરી શક્યા નથી. સાહિત્ય માટેની સંસ્થા ઊભી કરી છે. પરંતુ જ્યાં સુધી સાંસ્કૃતિક આધારવાળા પ્રજાસમૂહનો પાયો સલામતપણે સ્થિર થાય નહીં ત્યાં સુધી પ્રજામાં જોમવાન પ્રેરકબળ આવતું નથી, એ તો સમજીએ. અને આ ન આવે ત્યાં સુધી આર્થિક વિકાસની મર્યાદાઓ સતત ઊંચાયા કરવાની એ ય સ્વીકારીએ.

રતિભાઈ, તમે બહુ મોટું કામ કર્યું છે. અને હવે બીજું એવું જ મોટું કામ કરવાની જરૂર છે. ગુજરાતના વિકાસ માટે બીજી નાની એવી સમસ્યાઓ, નવાં સાધનો જેને માટે વિચાર કરવાની જરૂર છે. તમારે માટે એકાદ કરોડનું રોકાણ કરવાની વાત સામાન્ય છે.

ત્રીજી વાત એટલી જ કહેવાની છે કે ગુજરાતમાં એક નવી જાગૃતિ, એક નવી ક્રાંતિ - સાહિત્યિક ક્રાંતિ, નૈતિક ક્રાંતિ ઊભી કરવી હશે તો ઘરે ઘરે પરિવર્તનો લાવવાં જોઈશે. અહીંના કોઈ પણ મધ્યમવર્ગી પરિવારોના ઘરોમાં આપણે જઈએ છીએ તો શેક્સપિયરના 'કલેક્ટેડ વર્ક્સ' તમને જોવા મળશે. એમાં ચાર્લ્સ ડિકન્સ કે બીજાત્રીજા સાક્ષરોનાં સંપૂર્ણ વાહમયનો પણ સમાવેશ થાય. ગુજરાતમાં ક્યાં ય કાલિદાસનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય જોવા મળે છે ? ભવભૂતિ જોવા મળે ? બાણ જોવા મળે છે ? મેં પાંચેક વર્ષ પહેલાં આની સારી એવી તપાસ કરેલી. પરંતુ મને સફળતા મળી નહોતી.

અમારું પણ એક પારિવારિક ફાઉન્ડેશન છે. અને આ ફાઉન્ડેશને એક શબ્દકોશ બહાર પાડ્યો છે. બાબુ સુધાર જેવા વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રી હાલ ફિલાડેલ્ફિયામાં છે. એમણે એક જુદી જ વિચારધારાના આધાર પર આ શબ્દકોશ તૈયાર કર્યો છે. ભાષાશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તને એમાં કેન્દ્રસ્થ મૂક્યો છે. શબ્દ છે, તો એ શબ્દ ક્યાંથી આવ્યો ? એનો ઇતિહાસ શો છે ? વગેરે. એનો પાયો તાત્ત્વિક રહ્યો છે તેથી કદાચ બધાને કામ ન પણ આવે. તો એ વેળા ગુજરાતને અમે ટહેલ નાખેલી કે કાલિદાસના પાંચ મુખ્ય નાટકો છે અને છ જેટલાં મહાકાવ્યો છે તેને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવા છે. કોઈક બીહું ઝડપે તો અમારું ફાઉન્ડેશન આર્થિક યોગદાન આપશે. આ રીતે શોકાન્તિકાઓ જે ઘણી છે અને તેને પણ હાથ પર લઈ શકાય. ગુજરાતીમાં રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, કનૈયાલાલ મુનશી, ધૂમકેતુનાં પણ આવાં સંપૂર્ણ સાહિત્ય સંપુટો હોવાં જોઈએ. એ જોઈતાં હોય તો આજે મળતાં નથી. આપણી સાહિત્ય સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ સૈકા જેવડા ગાળાથી ચાલે છે છતાં આ બધી બાબતોના મૂળિયાં કેમ મજબૂત બનતાં

નથી ?

હવે અનુવાદની વાત કરીએ તો પણ તેની મર્યાદાઓ છે. મારા રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર વિષય વિશે કહી શકું. એમ અર્થશાસ્ત્ર વિશે કહી શકું. એ ક્ષેત્રનાં અવ્વલ કામોનાં આપણે ત્યાં જાણે કે અનુવાદો થતાં જ નથી. ઢેગલ, માર્ક્સ અને એ પછીના અનેક પંડિતોનું સાહિત્ય પણ અનુવાદિત નથી. તો પછી આમ જનતા વાંચે કઈ રીતે ? અંગ્રેજીમાં ભણેલો હોય તે આજે વાંચી શકે. પણ ગુજરાતમાં તો અંગ્રેજીનું ભણતર પણ બગાડી નાંખ્યું છે. એટલે પરદેશમાંથી જે વિચારો આવવા જોઈએ, સક્રિય તનાવ આવવો જોઈએ, તેનો અભાવ આપણા વિચારકોમાં આજે જોવા મળે છે. આપણે ત્યાં તો ગાઈડોની બોલબાલા છે, ત્યાં પુસ્તકોના ભાવ કોણ પૂછે ? આ ગાઈડોમાં ઢેગલ, માર્ક્સ, હાઈડેગર દરેક બેઅઢી પાનાંમાં જ સમાઈ જાય છે. તમે વિચાર કરો કે જે પ્રજા આ જાતના ખોરાક પર જીવતી હોય એ પ્રજા નવું સર્જન ક્યાંથી કરી શકે ? એટલે મારા મતે આ સમગ્ર પરિસ્થિતિ પર વહેલા મોડા વિચાર કરવાનો વખત ઊભો થવાનો જ છે.

ગુજરાતની અંદર જેમ શબ્દકોશ તૈયાર થયો છે તે પહેલું પગલું છે. શબ્દકોશ આપણને એક માળખું ઊભું કરી આપે છે. આપણે જો બોલવાનું હોય તો શબ્દનો આ રીતે ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. આ એનો અર્થ થાય. આવું તેનું વ્યાકરણ છે. અને આવી તેની જોડણી છે. પણ એ શબ્દો વાપરીને બોલવું શું ? તમે મને કેવી રીતે બોલવું તે સમજાવ્યું પણ શું બોલવું ? બોલતાં જ નથી આવડતું ! જેને માટે આપણને ખૂબ પ્રેમ છે તેવા ગુજરાતીઓમાં આની કેળવણી મળે, નવો વિચાર પ્રગટે તેવું કામ કરવાની હવે જરૂર છે. આ જવાબદારી આપણી બને છે. મુખ્યત્વે એ જવાબદારી ગુજરાતની છે. પણ ડાયસ્પોરામાં રહીને રતિભાઈએ આ કામ જે જવાબદારીથી, લગનથી કર્યું છે તેમ અહીં કલ્પના કરીને આપણે કામ કરવાની જરૂર છે.

અમારા ફાઉન્ડેશને જે કામ કર્યું છે તેવાં કામ હાથ પર લેવાં રહ્યાં. અહીંના આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓ, વિદ્વાનો, તજજ્ઞો, સાક્ષરો, કેળવણીકારોએ ગુજરાત જઈને વખત અને શક્તિ આપવાં જરૂરી બનશે. ત્યાંના માણસોને તાલીમબદ્ધ કરે, શીખવે અને આમ નવો પ્રકલ્પ ગોઠવે. અહીંથી, યુરોપથી, કેનેડાથી, અમેરિકાથી આપણા વિદ્વાનોએ આ પ્રકલ્પ સારુ યોગદાન આપવાની ઘડી ઊભી કરવાની છે. અને આવું જો થશે તો ગુજરાતમાં સારો વિકાસ થશે અને વૈચારિક ને સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ આવશે.

આ પ્રસંગે મેં ઘણું કહ્યું છે. કહેવું જરૂરી હતું તેનાથી વિશેષ કહ્યું છે. પરંતુ આ અવસર જ એવો છે કે તેમાં ચિંતનને પૂરતો અવકાશ છે. અને સહચિંતન કરવાની આવશ્યકતા પણ છે. આ સંદર્ભે આપણે જો કોઈ સક્રિય પગલું ભરીએ તો મને થશે કે અતિથિ વિશેષપદે હું આ પ્રસંગે આવ્યો તે સાર્થક નીવડ્યું છે. રતિભાઈ તો સાંભળી શકતા નથી. હું એમને કઈ રીતે કહું કે તમે જે કામ કર્યું છે તે બહુ જ મોટું કામ થયું છે. પણ એ જે રીતે મારા સામે જૂએ છે એથી મને લાગે છે એમના મગજમાં ઘણું બધું ઊતરતું જાય છે ! એ વિચારતા પણ હોય : આ માણસ નજીકનો મિત્ર છે એટલે એ સારુ કહેવાનો જ છે !

રતિભાઈ તમને અભિનંદન. વિપુલ કલ્યાણીને પણ અભિનંદન. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી તેમ જ "ઓપિનિયન" જે બંનેએ ભેગા થઈને આ પ્રસંગ ઊભો કર્યો છે એમને પણ ખૂબ ખૂબ અભિનંદન.

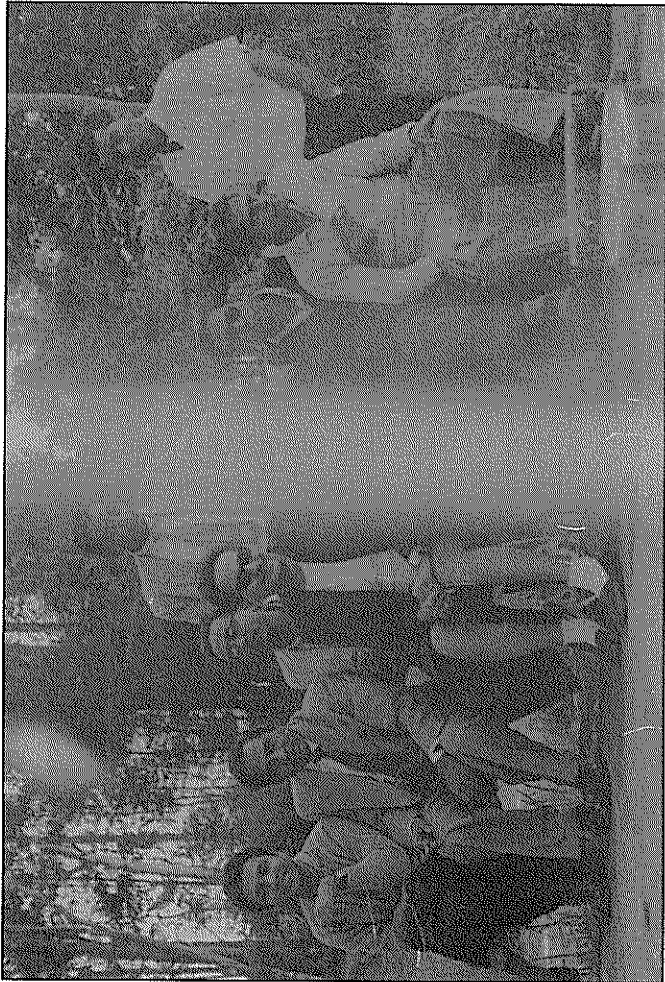
(ક્લોટ પરથી ઊતારનાર : અનિલ વ્યાસ)

[House of Lords, LONDON SW1A 0PW, U.K.]

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

એ આનંદમસ્તીના દિવસો હતા. મોટે મોટેથી વાગવું, ગાજવું સંગીત, મોટીમસ્સ કાર અને મોજમજાનો ઉછાળ.

એ વાતને ય હવે અડધી સદી થવામાં છે. થોડાક સમય પહેલાં, ભૂલી વિસરી યાદોને સંભારી આપતાં કેટલાક ફોટાઓની નેગેટિવ હાથ ચલી છે, એમ પૂર્વ ઈન્ફોર્ડના એસેકસ પરગણાના ઈલેક્ટ્રિક વિસ્તારમાં, એકઠા વસતા, સ્વર્ણરશ્મ કૃષ્ણાકાન્ત અમીને, ડિસેમ્બર ૨૦૦૧ દરમિયાન, લેમ્બલીસ્થિત નટુભાઈ સી. પટેલને કાળ લપાને જણાવ્યું હતું. આ ફોટાઓ જોઈને એ ભૂલાયા દિવસોની યાદ તાજી થઈ આવી. તમને ખૂબ ખૂબ રાજીવો થશે, એમ કૃષ્ણાકાન્ત અમીન લખતા હતા. નટુભાઈ કનેથી આ ફોટાઓ અમને મળ્યા છે. નટુભાઈ પટેલ, પ્રીતાભલાઈ પંડ્યા, પ્રવીણભાઈ આચાર્ય જેવા લોકમના કેટલાક નાટ્યતંત્રના સ્થંભો સફરસીલે આપણી વચ્ચે હયાત છે. જ્યારે આમાંના કઈ કેટલાં ય કુદરતને વહાલાં થઈ ગયાં છે. ... કાશ | આ ફોટોઓ “ઓરિનિયન”માં છપાઈ રહ્યા છે ત્યારે કૃષ્ણાકાન્ત અમીન પણ સ્મરણની મંજૂર્યાનું પાત્ર બની ગયા છે. અને પરલોકે ટપાલ મોકલવાની હજુ વ્યવસ્થા થઈ જાણી નથી; એટલે ... મન મારીને જ લેસવું રહ્યું !!

પ્રગણ ગોસા વિધિત ‘સમયના વહીણ’ વિનંત્રી નાટક, એ દિવસોમાં, યુવા-વાના પાટનગર કમ્પ્લેક્સમાં, કલા કેન્દ્ર હેઠળ, નટુભાઈ સી. પટેલે, દિવંદલિત કર્યું હતું. આ ચિત્રમાં, પહેલી હરોળમાં, બેઠેલાં, ડાબેથી, ઘનશ્યામભાઈ શાહ, સુમનભાઈ પટેલ, નટુભાઈ સી. પટેલ, પ્રીતમભાઈ પંડ્યા, પ્રવીણભાઈ આચાર્ય, ઈન્દુભાઈ દસ્તાઈ જેવા મળે છે. જ્યારે પાછલી હરોળમાં, ઊભેલા, નટુભાઈના ભાઈ ભાનુભાઈ પટેલ તથા કૃષ્ણાકાન્ત અમીન (ડિઝે) દેખાય છે.

આ જ નાટકનાં કલાકારિનીની આ છબિમાં પહેલી હરોળમાં, ડાબેથી, સેજુબહેન પટેલ, મીનુબહેન પટેલ અને ઈન્દુભાઈ દસ્તાઈ જેવા મળે છે. વચ્ચેની હરોળમાં, ગરબામાં ભાગ લેનારી ત્રણ બહેનો, જેમાં નામો જડતાં નથી. નરગીસા તેજશ્ચી, ધનુબહેન પટેલ, અનસૂયાબહેન પંડ્યા તેમ જ પ્રીતમભાઈ પંડ્યા દરિયાન થાય છે. જ્યારે, પાછલી હરોળમાં, ડાબેથી, ઘન-તભાઈ કીટ્ટી, પ્રવીણભાઈ આચાર્ય, સુમનભાઈ પટેલ, ઘનશ્યામભાઈ પટેલ, નટુભાઈ સી. પટેલ, ભાનુભાઈ પટેલ અને નવીનભાઈ પટેલ જેઈ શકાય છે. આ ચિત્રમાં કીટિવાબહેન વસાજી, હરિમસાહ જેથી તથા મહેન્દ્ર પોપટ અનુપસ્થિત છે.

પ્રથમા દાયકાની મનગમતી ગાડીઓ ચોપાસ, ડાબેથી, અનસૂયાબહેન પંડ્યા, ધનુબહેન પટેલ, પ્રીતમભાઈ પંડ્યા, ઘનશ્યામભાઈ શાહ, સુમનભાઈ પટેલ, નટુભાઈ સી. પટેલ તેમ જ કાર પાસે (જમણે) ભાનુભાઈ પટેલ અને (ડાબે) નરગીસ તેજશ્ચી દરિયાન છે.

મન-હૃદયને સ્પર્શી ગયેલી ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી કાવ્ય-કૃતિઓ

સ્નેહી વિપુલભાઈ,

ઠીક સમય પહેલાં આપણા સન્મિત્ર પ્રકાશ ન. શાહે “ઓપિનિયન”ના પ્રથમ દશ વર્ષના ૧૨૦ અંકોના બે થોડા મને મોકલ્યા અને તેમાં પ્રગટ થયેલ કાવ્યકૃતિઓના આધારે નોંધપાત્ર - એટલે કે પારિતોષિકને પાત્ર કૃતિઓ માટે કોણ યોગ્ય છે તેનો નિર્ણય કરવો તેમ સૂચવ્યું. આ બધા અંકો, આટલાં બધાં પાનાં અને આટલી બધી કૃતિઓ જોતાં કોઈ એક-બે ત્રણ કે ચાર-પાંચનો ક્રમ સૂચવવાનું મુશ્કેલ લાગ્યું. પણ આ કાવ્ય-રાશિમાંથી, ધીરજથી, પસાર થયા બાદ દરેક સર્જકનું પ્રદાન “ઓપિનિયન” પૂરતું તેમના પ્રદાનની ઈયતા અને ગુણવત્તા ધ્યાનમાં લઈ બબ્બે કવિઓની પાંચ જોડી ક્રમશઃ મૂકી આપું તો કદાચ નિર્ણયમાં ભૂલ ઓછી થશે તેમ લાગ્યું. અને સમગ્રપણે મારા મનમાં જે છાપ સ્થિર થઈ તે આધારે કવિ-નામો નીચે મુજબ સૂચવું છે :

1. પન્ના નાયક ને અદમ ટંકારવી
2. આદિલ મન્સૂરી ને દીપક બારડોલીકર
3. ચન્દ્રકાન્ત દેસાઈ ને ચન્દ્રકાન્ત શાહ
4. પોપટલાલ પંચાલ ને પ્રદ્યુમ્ન તન્ના
5. યોગેશ પટેલ ને હયદરઅલી જીવાણી

આમાં ક્યાંક પ્રીતમ લખલાણી, જયન્ત પંડ્યા, ‘કૃષ્ણાદિત્ય’, જગદીશ દવે, નાનુભાઈ નાયક કે નટવર ગાંધી તેમની કોઈ કોઈ કૃતિના કાવ્યગુણે સ્થાન લઈ શકે તે અંગે પણ સભાન છું જ. પરંતુ તમે રહ્યા ‘ડાયસ્પોરા’ના તરફદાર. તે બાબત પણ ધ્યાનમાં હતી. તો બીજી બાજુ નામો સૂચવ્યા પછી ય મન-હૃદયને સ્પર્શી ગયેલી કૃતિઓ વિશે અને એકંદર કવિમિત્રોના પ્રદાન વિશે કશુંક કહેવું ય જરૂરી લાગ્યું. તેથી સમગ્રપણે જે કહેવું ગમે તે નીચે લખી જણાવું છું :-

પન્નાબહેન પાસે ગદ્યકવિતાનો ઘૂટેલો લય તો છે જ, તે ઉપરાંત તેમની કૃતિઓમાં નાજુક સંવેદનાઓ લાઘવથી, વ્યંજનાપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ પામે છે. કૃતક ‘બીલ્ડનેસ’ ધારણ કર્યા વિના તેઓ નારી-સંવેદનાને પણ આગવી રીતે વાચા આપી શકે છે. વિદેશી પરિસરમાં વસતી ભારતની સ્ત્રી પણ તેમાં મળે છે. અદમ તો નીવડેલા કવિ છે. તેમની ગઝલોમાં મર્મણી રજૂઆત આસ્વાદ્ય બને છે. ઈ-ટરનેટ, ડૉટ-કોમ, ઈ-મેઈલના આ કમ્પ્યુટર યુગમાં જગત આખાની માનવ નિયતિને જે રીતે ઉપર-તળે કરી નાખી છે તેનો વ્યાપક માનવ-સંદર્ભ પારખી પિછાણીને તેનો અપૂર્વ અભિવ્યક્તિ સાધી શકે છે. તે એવી જ સહજતાથી કવિ આદિલ મન્સૂરીને સાઠમે વર્ષે જે પૂરા સાઠ શેઅરની જે પ્રેમાંજલિ અર્પે છે તેમાં એ કવિની કવિતા અને તેની વ્યક્તિતાનો આલ્લાદક પરિચય પણ સંપડાવી શકે છે. પશ્ચિમની ઝાકઝમાળ સૃષ્ટિના અંધારા ખૂણા ય ચીંધે છે તો ‘પટેલ-મોટેલ’ની એકરૂપતાના સહ-આલેખન દ્વારા નિર્દેશ હાસ્ય પણ પીરસે છે.

દીપક બારડોલીકરનું મહત્તમ પ્રદાન “ઓપિનિયન”માં રહ્યું છે. ગઝલ ઉપરાંત ‘ગોરી તારા દેશમાં’ જેવા દોહરા અને ‘તડકી’ વિશેનાં હૂંફાળાં હાઈકુ પણ સર્જી શકે છે. ‘દિવન ટાવર’ના ધ્વંસને તેઓ પ્રશંસી શકતા નથી, પરંતુ તે દ્વારા પશ્ચિમની દુનિયાને ધમકી ચીંધવાનું ય પસંદ કરે છે.

તે જ રીતે ગુજરાતની ૨૦૦૨ની દુર્ઘટનાઓથી વ્યથિત થઈને ગુજરાતના કવિઓને પણ લક્ષ્ય બનાવીને જે આકોશપૂર્ણ રચનાઓ કરી છે તેમાં ઘવાયેલી માનવીય સ્થિતિ પ્રેરકબળ હોવા છતાં થોડી પશ્ચિલતા દાખલ થઈ જતી લાગે છે. ‘ગોધરા કાંડ’ને ઉવેખીને માત્ર ‘અનુ - ગોધરા કાંડ’ને લક્ષ્ય બનાવનારાઓએ જે પરિસ્થિતિ સર્જી છે તે તો ગુજરાતમાં રહેનારાઓ જ જાણી - સમજી શકે. અલબત્ત, આ કવિના કાવ્ય-ઓજારો સજેલાં, સાબદાં છે, ને તેમની નિસબત એક સંવેદનશીલ માણસની નિસબત છે.

દોસ્તો ! યાદ આવે છે, તમને, “ઓપિનિયન”નો ૨૬ માર્ચ ૨૦૦૫નો અંક અને તેમાં આમેજ લેખ : ‘તે જોજનો રે કાપવા ... ’ ?

દર સાલ, પ્રકાશિત થતી કવિતાઓમાંથી, સૌથી ઉત્તમ લાગતી કવિતાને સારુ, £50 નું રોકડ ઈનામ વર્ષાન્તે આપવાની વાત, એક દા, પ્રગટ કરી હતી. પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે, તેની વ્યવસ્થા ન થઈ શકવાની નિષ્ફળતા જાહેર કરીને અમે શરમીંદાપણનો ભાવ એ લેખમાં પ્રગટ કર્યો હતો.

પ્રતિસાદમાં, ચંદરયા પરિવારના, એક અગ્રેસર, મનુભાઈ ચંદરયાએ અમને પાંચસો પાઉન્ડ જેવડી રકમ મોકલી આપીને આ દસકાની કવિતાઓનું સન્માન કરવાને ફરજ પાડી. કેનિયાના આ આદરમાન અને અગ્રગણ્ય શહેરીએ ભળાવેલી જવાબદારીઓને કારણે, ગુજરાતી કવિતાના એક અભ્યાસી તેમ જ ખુદ સારા કવિ, હરિકૃષ્ણ પાઠકે, “ઓપિનિયન” સારુ, પસંદગીનું આ કામ સુપેરે પાર પાડ્યું છે. અહીં પ્રગટ પત્રમાં હરિકૃષ્ણભાઈની ગુજરાતી કવિતા માટેની નિષ્ઠા, નિસબત અને સમજણ છતાં તો થાય જ છે, પણ સાથે સાથે એમણે ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી કવિતાનાં પોતને ઉજાગર કરી આપ્યો છે.

હરિકૃષ્ણ પાઠક સુધીની કેડી તો ભાઈબંધ પત્રકાર પ્રકાશ ન. શાહે કંડારી આપી હતી. આમ, મનુભાઈ ચંદરયા, હરિકૃષ્ણ પાઠક તેમ જ પ્રકાશ ન. શાહ પ્રતિ અમે સહૃદય ઓશિંગણ-ભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ. વળી, આ દસેય કવિમિત્રોને મન-વચન-કર્મથી જૂઠારીએ છીએ અને કવિતાને, કવિને પોરસાવતાં પોરસાવતાં, “ઓપિનિયન” વતી, ઉમળકા ભેર, દરેકને ૫૦ પાઉન્ડની આ પુષ્પપાંખડી અર્પિત કરીએ છીએ. :- તંત્રી

ચન્દ્રકાન્ત શાહની કલમે યુ.એસ.એ.નું માંસલ ચિત્ર મળે છે અને તેમની અભિવ્યક્તિમાં નોખી તાજબ છે.

અદમની કલમે ‘અમેરિકાનુભૂતિ’ની પૂરી પચીસ ગઝલ મળી છે, તેની સામેના પલ્લામાં મૂકી શકીએ તેવી પૃથ્વી છંદમાં રચાયેલી પાંચ ચુસ્ત-છાંદસ કૃતિઓ નટવર ગાંધીની કલમે મળી છે જે સંતર્પક છે. અહીં કવિનું તાટસ્થ સ્પર્શી જાય તેવું છે. અમેરિકામાં (કે ગમે તે વિદેશ) લટાર મારવા ગયેલ કવિ અને ત્યાં સ્વેચ્છાએ કે અનિચ્છાએ રહી પડેલી કવિની સંવેદનામાં જે ફરક રહે છે તે જોવો હોય તો જયન્ત પંડ્યાની આ પ્રકારની છાંદસ રચનાઓ જોવી રહી. ચન્દ્રકાન્ત દેસાઈની ‘રાતરાણી’ એક યાદગાર કૃતિ છે. તેમની કલમે મળેલ કૃતિ ‘ઈ-ડો અમેરિકન રાષ્ટ્રગીત’ એવું તો સુંદર રચાયું છે કે તેનો ગાનલય (બહેર) અને ભાવ-ભાષાનું પોત કવિ ઈકબાલની સુવિખ્યાત કૃતિ ‘સારે જહાં સે અચ્છા’નું અનુસરન જગાવી જાય.

પોપટલાલ પંચાલ એ નામના કવિને અહીં હું પ્રથમ વખત મળું છું. 'માતૃદિને' શીર્ષકની પૃથ્વી છંદમાં રચાયેલ કૃતિને પછીના અંકોમાં વાચકોએ બિરદાવી છે, પણ તેમની કલમે રચાયેલ સાઠ વર્ષના દાંપત્યજીવનની જે 'વરસ સાઠ એ સાખ્યભાવ' મળે છે તેમાં સ્મરણયાત્રા આલોખે છે તે તો એક મનભર રચના બની છે. માયરામાં ડગ દેતી કન્યાનું ચિત્રણ અદ્ભુત-સુંદર થયું છે. આપણી ભાષાના દામ્પત્યપ્રણયનાં કાવ્યોમાં પોતાનો ભાગ મુકાવે તેવી એ કાવ્યકૃતિ છે. તેમની કલમે મળેલી ગીતકૃતિઓમાં પણ બંધ ને ભાષાપોતમાં ચુસ્તી ખરી પણ એકંદરે એ ન્હાનાલાલીય છટા ધારણ કરતી લાગે, પણ સંવેદનની સચ્ચાઈ તો સ્પર્શે. હયદરઅલી જીવાણીની 'અનામીની અરજી' માનવતાના આર્તનાદ રૂપે પ્રગટેલી હૃદયસ્પર્શી કૃતિ છે, અન્ય રચનાઓમાં કવિનો બેઠેલો હાથ અનુભવાય છે. એક અન્ય રચના 'રિટાયર્ડ એશિયન' મળે છે 'સૂફી' મનુબરીની કલમે. દેખીતી હળવાશ દાખવતી પણ આછી વેદનાને વહેતી આ રચના છે.

'રિઅર વ્યૂ મિરર' (ચંદ્રકાન્ત શાહ); Schizophrenia (અશરફ ડબાવાલા), લઘુકાવ્યોની શ્રેણીબધ્ધ 'છાલક' દેતા યોગેશ પટેલ કે માતાના અવસાન નિમિત્તે રચાયેલી પન્ના નાયકની કૃતિ - આ બધી વિદેશમાં વસતા અને ત્યાંની સંવેદના ભોંયમાંથી ઊભી શકે તેવી કાવ્યકૃતિઓ છે.

ગુજરાતે જેમને કવિ તરીકે માણ્યા છે, પ્રમાણ્યા છે, પોખ્યા છે તેવા કવિઓમાં આદિલ મન્સૂરી, પ્રદ્યુમ્ન તન્ના વગેરેની ઉપસ્થિતિ આ અંકોના કવિતાનાં પૃષ્ઠોને સમૃદ્ધિ અર્પે છે. પ્રદ્યુમ્ન તન્ના તો ગીત-કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત છે. અહીં તેમની પ્રસન્નકર ગીત-રચનાઓ અને પરંપરિત લયની કૃતિઓ છે. આદિલસાહેબ તો ગઝલના 'માસ્ટર' છે. રદ્દીફ - કાફિયાને વિવિધ લહેરોમાં રમતાં રમાડી શકે. પંદર - સત્તર શેઅર અનાયાસ રચી શકે; ને તેમાં ક્યાંક ક્યાંક એવા ઉન્મેષો પ્રગટાવે કે જે તેમની હાજરીનો એહસાસ કરાવે. જેવી આસાનીથી 'ભીડી બજાર', 'ભઠિયાર ગલી' કે 'માણેકચોક'ને ગઝલમાં ઢાળી શકે તેવી જ રીતે - વાતે 'મેનહફન'ને ય ગઝલના વિષમાં સ્થાન આપી દે. ગંભીર રહીને મસ્તી - મજાક કરી લે તો ભાષાના પોતનાં એવાં એવાં રૂપ સર્જે કે બસ - આ તો આપણા આદિલ - એવી ખુશાલી થઈ આવે. ઊજમશી પરમાર પણ તેમની ગીત-રચના સાથે હાજર છે.

જ્યન્ત પંડ્યાની કૃતિ 'બુધ્ધોકિત' અને નાનુભાઈ નાયકની કૃતિ 'એક દેશ, બે ચહેરા' હલાવી - વલોવી નાખે, વિચાર કરતા કરી મૂકે તેવી સ્પર્શક્ષમ છે. ૧૨૦ અંકો પૈકી એક અંક, (વર્ષ સાત, અંક આઠ, ૨૬.૧૧.૨૦૦૧) તો કાવ્યવિશેષાંક થયો છે ને ૪૦ ટકા જેટલા અંકોમાં કાવ્યકૃતિઓ મળે છે. કાવ્યસંગ્રહોની સમીક્ષાઓ પણ વેરાયેલી પડી છે. કેટલાંક અન્યત્રથી ઉદ્દ્યુત કર્યાંની નોંધ છે, ક્યાંક નથી. તમામ કાવ્યો "ઓપિનિયન" માટે જ લખાયાં હશે તેવું ય નથી લાગતું. આથી આ પત્ર લખું છું ત્યારે કશુંક નહીં, ઘણું બધું છૂટી ય ગયું છે તેમ લાગે છે. પરંતુ છેવટ આ નિર્મિત કાવ્યાસ્વાદ માણવા મળ્યો અને તે નિમિત્તે આટલું લખવાનું થયું તેનો આનંદ વ્યક્ત કરું છું. આભાર.

લિ. હરિકૃષ્ણ પાઠક

પત્રલેખન : ૨૩.૦૩.૨૦૦૬; પત્ર મળ્યો : ૧.૦૭.૨૦૦૬

[Plot No. 62/2, Sector 2 - A, GANDHINAGAR - 382 007,

Gujarat, India]

અમેરિકામાં ગુજરાતી સાહિત્યસર્જન

૦ હરનિશ જની

અમેરિકામાં સાહિત્ય લખાય છે. ડોસાઓ લખે છે અને ડોસાઓ વાંચે છે. ડોસાનો અર્થ અહીં જૂની પેઢી લેવાનો. અમે ગુજરાતી એકેડેમીનો કાર્યક્રમ કરીએ છીએ ત્યારે હું લોકોને કહું છું કે ફૂડની વ્યવસ્થા છે અને સાથે સાથે એમ્બ્યુલન્સની વ્યવસ્થા પણ રાખવામાં આવી છે. અમેરિકામાં લખાય છે એ વાત જ મોટી છે. છેલ્લાં ૪૦ વરસમાં આવેલી પ્રજાની રગમાં હજુ ગુજરાતી ભાષા વહે છે. એમની ભાષાની ભૂખ તો મરતાં સુધી રહેશે. ભાષા, માતૃભૂમિ સાથે જોડતી નાડ છે. દુઃખની વાત એટલી જ છે કે એવી નાડ નવી પેઢીની ગુજરાતી ભાષા સાથે નથી. મારો ભત્રીજો ભાવીન ને મારો દીકરો સંદીપ વાતો કરતા હતા. મારો ભત્રીજો મારા દીકરાને કહે કે તને ખબર છે આપણી મધર ટંગ ગુજરાતી છે. મેં કહ્યું કે તારી વાત મને ખબર નથી પણ સંદીપની મધરની ટંગ છે. અને તે લાંબી છે. તેથી ભાષાને માતૃભાષાનું નામ કોઈક પિતાએ આપ્યું લાગે છે.

અહીં લખાય છે પણ કેવું? એક જમાનામાં ગુજરાતમાં કોઈ લેખકનું પુસ્તક બહાર પડતું તે ગૌરવભર્યો પરસંગ ગણાતો. પ્રકાશક તેમને પૈસા આપતા. લોકો તેમને માન આપતા. આજે અમેરિકામાં લેખકો પાસે પૈસા છે. પોતાનું પુસ્તક પોતે છપાવી શકે છે. પ્રકાશક જ્યારે પોતાના પૈસા ખર્ચાને લેખકનું પુસ્તક છાપે ત્યારે વેપારી દષ્ટિ વાપરીને જુએ કે પોતાનાં રોકાણમાં વળતરની શક્યતા છે કે નહીં? એટલે પ્રકાશકો રેસના ઘોડાની જેમ લેખકોનાં લખાણને ચકાસતાં. જ્યારે અમેરિકામાં આજે હજાર બે હજાર ખર્ચવા, એ લેખકો માટે રમતની વાત છે. ઘણા પૈસાદાર લેખકો દર વરસે પોતાનાં પુસ્તકો બહાર પાડે છે. પછી ભલે ને એને કોઈ વાંચે કે ન વાંચે. લેખક પોતે જ પોતાની ગુણવત્તા ચકાસે છે અને દલા તરવાડીની જેમ બે ચાર ચીબડાં પોતે તોડી લે છે. લેખકોને પૈસા કમાવાની વૃત્તિ હોતી નથી. આમેય બર્થ ડે પાર્ટીમાં એટલા પૈસા તો ખર્ચાય છે. અમેરિકામાં કેટલાક લેખકો વરસમાં આવી બે-ત્રણ બર્થ ડે ઊજવે છે. થોડાક સમયમાં તો તે લેખકના ૩૦-૪૦ પુસ્તકો પકાશકોની ચકાસણી વિના છપાય છે! એટલે ઘોડાઓ જાતે જ જાંકી વિના રેસમાં ઊતરે છે, એમ કહેવાય. એમાં બધા જ ઘોડા રેસના ઘોડા નથી હોતા. ઘણા ઘોડાગાડીના ઘોડા હોય છે. ધ્યાનથી જોઈએ તો તેમાં કેટલાંક ગધેડાં પણ દેખાશે. ઘોડા કે ગધેડા સૌને માટે અમેરિકામાં માર્કેટ છે. જમણમાં એકલો પૌષ્ટિક ખોરાક હોય તે ન ચાલે ગરમાગરમ ગોટા પણ આવકાર્ય છે. અમેરિકામાં લખાતાં સાહિત્યમાં જાતજાતની વાનગીઓથી ભરપૂર રસ-રંજનનો થાળ તૈયાર છે. આ ને વાનગીઓ બનાવનાર એન્જિનિયરો અને ડૉક્ટરો પણ છે. તેઓ પણ રસદાર વાનગી બનાવવામાં પ્રવીણ છે. દરેક લેખકને વાંચનારા મળી રહે છે. એક વસ્તુ છે કે અમેરિકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય ગુજરાતનાં સાહિત્યથી જુદું તરી આવે છે. સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે. અમેરિકામાં કેમ ઠરી ઠામ થવું તે પણ, અમેરિકાના ગુજરાતીઓનો, પણ બની રહે છે. બાળકોનું શિક્ષણ, ધર્મ, અમેરિકન સમાજ, ટીનએજર સંતાનોનું ડેટિંગ, વગેરે જેવા અગણિત પશ્ચો પણ તેમણે નિવારવાના હોય છે. અમેરિકાનાં સાહિત્યમાં, દૈનિક જીવનના આ તમામ વિષયો નજરે ચડે છે. અહીંના લેખકો જે વિષય પર લખી શકે તે વિષય પર ગુજરાતના લેખકો ન લખી શકે. ગુજરાતનો લેખક હિમવર્ષા, ઠંડી વગેરે વિષયોને સાચો ન્યાય ન આપી શકે. તેવી રીતે ગુજરાતનાં

મારે દોઢ વરસમાં ચાર એન્જિયોપ્લાસ્ટી અને એક બાયપાસ સર્જરી કરાવવી પડી. પહેલીવાર હાર્ટ ઍટૅક આવ્યો. હોસ્પિટલમાં જવું પડ્યું. મારી માંદગી એક સમાચાર બની ગઈ. પેપરમાં છપાયું. આપણે ખુશ થયા. પરંતુ તેથી દરદમાં કાંઈ ફેર ન પડ્યો. અને જે લોકોને મળવા નહોતું આવવું, તેમને બહાનું મળ્યું કે અમારા વાંચવામાં નહોતું આવ્યું. મેં તેમને જણાવ્યું કે ન અવાયું તેનો વસવસો ન રાખતા. તમારાથી હોસ્પિટલમાં આવી શકાય એટલે ખાસ બીજી વાર પણ જઈશ. ગયા મહિને મારી પાંચમી એન્જિયોપ્લાસ્ટી કરાવવી પડી. હોસ્પિટલમાં જવાની આગલી સાંજે, મારા દીકરાએ કહ્યું કે, 'હેડી, હું મારી જોબ પરથી રજા ન લઉં તો ચાલે?' મેં કહ્યું, 'બેટા, તારે રજા ન લેવી હોય તો વાંધો નથી.' એ સાંભળીને મારી પત્ની બોલી, 'જો ને, હું તને સવારે નવ વાગે હોસ્પિટલ પર ઊતારીને મારી જોબ પર જાઉં તો કેવું? સાંજે પાંચ વાગે તો તું રૂમમાં પાછો આવી ગયો હોઈશ.' મેં કહ્યું, 'હું ઓપરેશન માટે જઈ છું. કાંઈ વાળ કપાવવા નથી જતો'. ઘરનાંને એમ કે મને તો ટેવ પડી ગઈ છે.

ઘણા મિત્રો તો હમેશાં કહેતાં કે હવે પછી હોસ્પિટલમાં જવાના હો તો જણાવજો. ગઈ વખતે અમે રહી ગયાં હતાં. મારી પત્નીની બહેનપણી પ્રતિમા તો નિયમિત પૂછે કે, 'સાંભળ્યું કે તમે પાછો એન્જિયો કરાવી?'

રમખાણો પર અમેરિકામાં બેઠાં બેઠાં ન લખાય. અગિયાર સપ્ટેમ્બરના વિષય પર અમેરિકાના કવિઓએ અને લેખકોએ ઘણું લખ્યું. ... હજુ ય લખે છે. બિન લાદનને એની જાણ હોત તો તેણે વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર તોડવાનું માંડી વાળ્યું હોત!

લેખકોને જેટલું લખવું છે તેનાથી અડધું લખાય છે. જેટલું લખાય છે તેનાથી અડધું છપાય છે. જેટલું છપાય છે તેમાંનું અડધું વંચાય છે. જેટલું વંચાય છે તેમાંનું અડધું સમજાય છે. અને જે કાંઈ સમજાય છે તે ખોટું સમજાય છે. આવા વાચકોને માટે પણ અમેરિકામાં લખાય છે. હાલની અમેરિકાની જૂની પેઢી જેમનાં લખાણોથી પોતે ટેવાયેલી છે, એવા ગુજરાતના, પોતાની ઉંમરના જૂના (ઘરડા) લેખકોને વાંચવામાં મસ્ત છે. ... કદાચ આ રીતે વતનનો ઝુરાપો સંતોષાતી હશે. આનો લાભ ગુજરાતનાં છાપાંઓ અને મેગેઝીનો પોતાની અમેરિકન આવૃત્તિઓ બહાર પાડીને લે છે; અને ગુજરાતની આ ઉછીની કલમો અને વાર્તા લેખોનો દારૂ એવો તો પિવડાવે છે કે તે અહીં વસતા સિનિયરો (વૃદ્ધો)ને નશો ચઢાવવા પૂરતો છે. એક વાત ચોક્કસ છે કે અહીંના લેખકોએ અહીંના વાચકોની નાડ પારખવી પડશે. અમેરિકાના લેખકોનું સાહિત્ય ગુજરાતમાં છપાય એ સારી વાત છે, પરંતુ ગુજરાતમાં છપાય તો જ તમે લેખક કહેવાઓ એ વાત ખોટી. અમેરિકાના સર્જકોએ પોતાની આગવી પ્રતિભા પગટાવવી પડશે. "કુમાર" અને "અખંડ આનંદ" અમેરિકામાં પેદા કરવા પડશે. આગળ જતાં અમેરિકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય, ગુજરાતમાં લખાતાં સાહિત્યથી જુદી ભાત પાડશે અને ઘણી ઊંચી ભાત પાડશે. અમેરિકાનું સાહિત્ય નિર્વાસનનું સાહિત્ય છે. યાદ રહે, અમેરિકામાં આપણે એન.આર.આઈ. નથી; આપણે અમેરિકન ગુજરાતી છીએ.

[4, Pleasant Drive, YARDVILLE, NJ 08620 U.S.A.]

દરેક વખતે હું કહું કે, 'પ્રતિમાબહેન, લાગે છે કે કોઈકે અફવા ફેલાવી છે.' પ્રતિમાબહેન પછી ઉમેરે : 'તમારા માટે હું અને કૌશિક ફલાવર લઈને આવીશું.' હું કહું, 'પ્રતિમાબહેન મને ફલાવરનો શોખ નથી. એકાદ પુસ્તક લઈને આવજો.' તો તે કહે, 'તમારી પાસે બુકો તો ઘણી છે. બુકે પણ રાખો. ગમશે.' મારા મિત્ર સુરેનભાઈ એકે વખતે હોસ્પિટલમાં આવી શક્યા નથી. છ મહિના પહેલાં મારે ત્યાં આવ્યા અને મને એક સીડી પ્લેયર અને કલાસિકલ ઈ-સ્ટ્રુમેન્ટલ સીડીનો સેટ ભેટ આપ્યો. બૉક્સ ખોલવાની ના પાડી. તેમનું માનવું હતું કે આ તો દિલનો મામલો છે. પાછો હાર્ટ ઍટૅક આવે અને એમને જણાવવાનો મને ટાઈમ પણ ન મળે અને હું તેમની શુભેચ્છા વિના રહી ન જાઉં. હોસ્પિટલની પથારીમાં એમનું મ્યુઝિક સાંભળું અને એમને યાદ કરું. મારા દીકરાએ મારા હાર્ટ ઍટૅકની રાહ જોયા વિના તે સીડી પ્લેયર વાપરવા માંડ્યું છે. અમારા મિત્ર અરવિંદભાઈ અને રેણુબહેનને મારી પહેલી એન્જિયો પછી મગજ શાંત રહે તે માટે રામાનંદ સાગરનો રામાયણનો પોતાનો વસાવેલો ડીવીડી સેટ ઉછીનો આપ્યો. રામાયણ જોવાઈ રહે તે પહેલાં મારે હોસ્પિટલમાં બીજી વાર જવાનું થયું. 'જાની, તમે રામાયણ પૂરું કરો. પાછું આપવાની ચિંતા ન કરો.' પછી બાયપાસ સર્જરી કરાવી. ત્યાર પછી મારી હાલત સારી નહોતી. એવી હાલતમાં જો રામાયણ પાછું મારે ને મને કદાચ દુઃખ થાય ને પાછો હાર્ટ ઍટૅક આવે તો? એટલે એમણે રામાયણ મને કૃષ્ણપર્ણ કર્યું.

મારી બાયપાસ સર્જરી પછી ઘણાં મિત્રોએ મારી તબિયતની ચિંતા વ્યક્ત કરી. મારે શું ખાવું અને શું ન ખાવું એની સલાહ આપી. લગભગ દરેક જણે મને હમેશાં કહ્યું છે કે વજન ઉતારો. નહીં તો પાછા પછડાશો. ઘણાં તો : 'જુઓ, મેં તમને નહોતું કહ્યું?' એમ કહેવા માટે ફોન કરીને જાણી લે કે હું ક્યાં છું. આ બધાં, ટીવી પર કયા શેર ખરીદવા અને કયા શેર વેચવા એની સલાહ આપતા શેરબજારના દલાલો જેવા છે. ભાઈ, તને એટલું જ્ઞાન છે, તો તું શેર સ્ટોકના ઘંઘામાં પૈસાદાર થઈ જા ને!

મારી ચિંતા કરનારા બે મિત્રોને તો પોતાને હાર્ટ ઍટૅક આવી ગયા! મારા ડૉ. વાડકર મારી સારવાર કરતાં કરતાં સ્વધામ પહોંચ્યા. શરીરે પાતળા હતા પરંતુ બીડી અને સ્કૉચના પ્રેમે તેમને હાર્ટ ઍટૅક આપ્યો. પરંતુ જ્યારે નવા ડૉ. પટેલે મને ડૉક્ટર બદલવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે જુહું

બાળકો, ચોપડીઓ અને લેખકો

પંદર-સત્તર વરસનાં ગુજરાતમાં ઉછરતાં છોકરાંઓનું કુતૂહલ સંતોષાય તેવાં લખાણોવાળી ગુજરાતી ચોપડીઓ ગુજરાતી ભાષાને થોડું લાંબું ટકાવી શકે. તેવાં લખાણો લખીને નભી શકે તેવા લેખકો તો જ આગળ આવે જો નિશાળનાં શિક્ષણ ઉપરનો સરકારી કબજો ઢીલો પડે.

ખાતાંપીતાં ઘરો ભેગાં મળી પોતાનાં છોકરાંઓને સરકારી મદદ કે દખલ વગર નિશાળનું શિક્ષણ આપી-અપાવી શકે તો જ એમને, માતૃભાષા વાટે છોકરાં પાર્કુ શિક્ષણ મેળવી શકે; ન કે અંગ્રેજી વાટે, એ વાતનું ભાન થાય, અને તો જ આવાં ઘરો, ઉપર લખેલી ચોપડીઓ માટે જરૂરી બજાર પૂરું પાડે અને આ બજાર ઉપર નભતા લેખકો ઊભા થાય.

- ડૉ. દયાશંકર જોશી

e.mail : joshidm@gmail.com

વાહ ! તમે કમાવ છો ! કેટલા વધુ કસબી અને હોશિયાર છો ! મોટાંમસસ સમાચારપત્રોમાં, સમસામધિકોમાં અને વેબસાઈટ પર તમારાં કામ આવવાં જ જોઈએ. તમે તે માટે પ્રયાસ કર્યો છે ને ?

ક્યો જ છે. એ દરેકે મને પછ્ણુ : નવી દિલ્હી, ગાંધીનગર અથવા નોશિંગ્ટન ડીસીમાં મારે કોઈ ઓળખાણ ખરી કે ? અરે, કોઈ જાણીતા સ્વામીજીનો પરિચય હોય તો તે ય કામ લાગી જાય!

બીલવું પડ્યું. મારા પહેલા ડૉક્ટર મારી સારવાર કરતા મરી ગયા એમ કહેવાની હિંમત નહોતી. એટલે કહ્યું કે, 'હવે મારા ગામમાંથી તેઓ મોટા ગામમાં ગયા છે.' દશ વરસ પહેલાં જ્યારે હું તંદુરસ્ત હતો અને ડૉ. વાડકર પાસે ગયો હતો, ત્યારે મેં ડૉક્ટર બદલવાના કારણમાં સાર્યું કહ્યું હતું કે, 'મારા અમેરિકન ડૉ. કારકેને હાર્ટ ઍટૅક આવ્યો હતો અને એ સ્વધામ પહોંચી ગયા છે.' હવે આ બધી વાતો પટેલ સાહેબને કહેવાનો અર્થ નહોતો. સવારે શું થવાનું છે એ જાનકીનાથને જ ખબર નહોતી તો ડૉક્ટરનો શો હિસાબ !

સેંટ ફ્રાન્સિસ હોસ્પિટલનો સ્ટાફ મારાથી યાકી ગયો હતો. સામાન્ય રીતે મોટા ભાગના દરદીઓ જીવનમાં એકાદવાર હોસ્પિટલમાં જાય. એટલે એમને દરદીને મળતી સવલતો સાથે બહુ નિસબત ન હોય. પરંતુ હું તો હવે 'રેગ્યુલર વિઝીટર'ના વિસ્તમાં ગણાઉં ! હું તો કિચનનું મેન્યુ મંગાવી ફૂડનો ઓર્ડર પણ કરતો. આપણું હાર્ટ નબળું હતું; પરંતુ પેટ તો તંદુરસ્ત હતું ! રૂમમાં કંબલ ટીવીનું કનેક્શન માંગતો. છાતીમાં પ્રોબ્લેમ હતો; આંખોમાં નહીં. ઑપરેશન-રૂમની તો વાત જ અલગ હતી. નસીબવાળા જ ચાલતાં ચાલતાં ઑપરેશન-રૂમમાં જાય. આપણે ભડવીરની જેમ ચાલતા ગયા. પત્ની કહે કે રામનું નામ લે. મેં કહ્યું કે હવે આ ઘડીએ રામનું નામ લઉં તો રામજી ઓળખે નહીં અને મારી પાસે આઈ.ડી. કાર્ડ માગે. ઑપરેશન દરમિયાન શરીર પર એકે કપડું કે એકે વાળન હોવો જોઈએ.

દરેક વખતે એ કામ જેનિફર નામની નર્સ કરતી. છેલ્લે જ્યારે ગયો ત્યારે મેં જેનિફરને કહ્યું કે, 'મને તૈયાર કરવાનો લાભ દર વખતે તું એકલી લે તે ન ચાલે. આ નેન્સીને પણ મારાં કપડાં કાઢવાની તક આપ.' છેલ્લે મને એક વાતની ખબર પડી કે દરદીના ઑપરેશન વખતે ટેબલની આજુબાજુ શી વાતો થાય છે. એનેસ્થેશિયાને લીધે મારું શરીર બહેરું હતું; પરંતુ મારું મગજ સતેજ હતું. ડૉક્ટર પટેલ લંડનના છે. તાજેતરમાં જ લંડન ફરી આવ્યા હતા. તેમની સાથે મારા ઑપરેશન દરમિયાન જેનિફર અને નેન્સી ન્યૂયોર્ક અને લંડનના ટ્રાફિકની વાતો કરતાં હતાં. મારાથી બોલ્યા સિવાય ન રહેવાયું, 'ડૉક્ટરસાહેબ, મારા દિલનો ટ્રાફિક જામ થયો છે. એને બરાબર દોડતો કરી દો.' હવે સમજાયું કે દરદીઓના પેટમાં કાતર કેમ રહી જાય છે ! ડૉક્ટર પટેલને મેં પૂછ્યું, 'મને કાંઈ થાય તો નહીં ને !' ડૉક્ટર કહે, 'દર વખતે તો તમે લાંબું જીવવાની ઈચ્છા દર્શાવતા નથી. અને આ વખતે આમ કેમ ?' મેં કહ્યું, 'એ ચર્ચા રાચને છેવટે કોણ લઈ જાય છે એ જોવાની ઈચ્છા છે.'

છેલ્લે, ઑપરેશન થિયેટરમાંથી મને રૂમમાં લાવ્યા. ત્યારે મારા ટેબલ ઉપર ફૂલોનો સુંદર ગુલદસ્તો પડ્યો હતો. જોઈને હું ખુશ થયો. કોનો હશે તે વિચારું ત્યાં નર્સ બોલી, 'હોસ્પિટલની બાજુમાં આવેલા ફ્યૂનરલ હોમમાંથી, દિલના દરદીઓને માટે મોકલવામાં આવે છે.'

[4, Pleasant Drive, Yardville NJ 08620 USA]

eMail : harnish5@yahoo.com

✽ 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ'નું સ્વાગત ✽ રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન ✽

ગુજરાતી ડિજિટલ ડિક્શનરીના સર્જક

આધુનિક એકલવ્ય રતિલાલ

ચંદરયાનું વિલાયતમાં જાહેર સન્માન

★ ઘનશ્યામ ન. પટેલ

एफ.पी.ए. सभाखंडे लोकार्पितं अनुपमम्।
सी.डी. गुजराती लेक्सिकॉन.कॉमम्।।
सर्जक श्री चंदरयाय मकटमान सम्मेलने।
सुहृद श्रोता वक्ता अति दुर्लभः।।

યુનાઈટેડ કિંગડમના પરિસરમાં ત્રણ ત્રણ દાયકાથી અદ્વિતીય કામ કરતી 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી' તેમ જ તમનાથી ઊભરાતાં તરુણ વિચારપત્ર "ઓપિનિયન"ના એકમેક સહકારમાં, રવિવાર, ૯ જુલાઈ ૨૦૦૬ની બપોરે, વેમ્બલીસ્થિત પાટીદાર હાઉસના નવોદિત સભાખંડમાં, 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ'નું સ્વાગત કરવા અને તેના રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન કરવા એક જાહેર કાર્યક્રમ સમ્પન્ન થયો. સભાખંડમાં આશરે અઢીસો ભાષાપ્રેમી લોકોની હાજરી હતી.

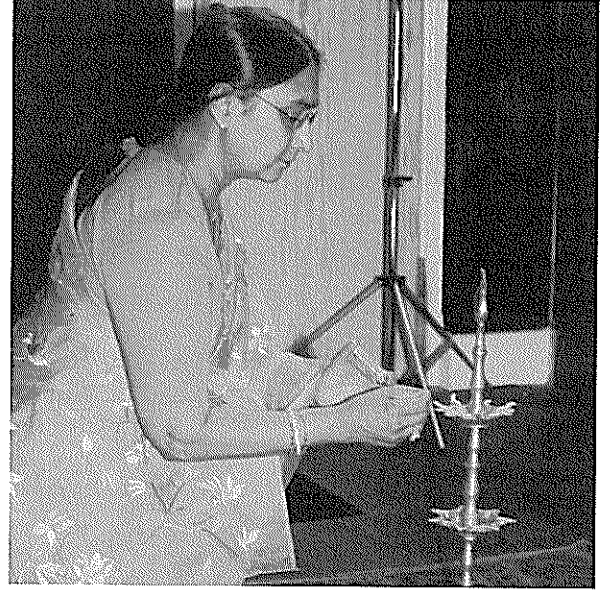
તળ ગુજરાતમાંના ગુજરાતીના ભાષાશાસ્ત્રી દયાશંકર જોશી, નાટ્ય દિગ્દર્શક સંભવ ત્રિવેદી ઉપરાંત ડાહ્યાભાઈ પટેલ, જગદીશ દવે, રોહિત બારોટ, કાન્તિભાઈ બી. પટેલ, નટુભાઈ સી. પટેલ, એન.સી.જી.ઓ.ના પ્રમુખ લાલુભાઈ પારેખ, નિરંજના દેસાઈ, કુસુમ શાહ, અમૃત દેસાઈ, ગિરીશ જોશી, અરજણ વેકરિયા જેવાં આ દેશમાંના આગેવાન ગુજરાતી શહેરીઓ તેમ જ અનેક કવિલેખકો, શિક્ષકો ય આ પ્રસંગે ઉપસ્થિત હતાં.

આ દેશમાં વરસોથી કામ કરતી અકાદમીએ પોતાની એક આગવી અને અનોખી ઓળખ ઊભી કરી છે. તળ ગુજરાતથી માંડીને ઠેર ઠેર હવે તેનાં નામની ને કામની કદર થતી આવી છે. તે અને અગિયાર-બાર વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં, વિશ્વભરમાં કેટલાંક સાહિત્યરસિકોને વાંચતાં કર્યાંનો, કેટલાં લાહિયાઓને લખતાં કર્યાંનો યશ મેળવનાર વિચારપત્ર "ઓપિનિયન", સ્વાભાવિક, આ અવસરના આયોજક હતા. એટલે એક પ્રકારની નિસબત, એક પ્રકારની નિષ્ઠા અને નરવી ગરિમા જોવા મળતી રહી.

આ અવસરે રતિલાલ ચંદરયાનું ઉચિત સન્માન, તેમનાં બૃહદ પરિવારની હાજરીમાં, કચ્છી-કાઠિયાવાડી ઢબની કલગી સાથે, મસ્તક પર સાકો બાંધીને કરવામાં આવ્યું. તેમનો પ્રતિભાવ પણ સૂચક હતો : "“ઓપિનિયન” અને અકાદમીના નેજા હેઠળ પશ્ચિમી જગતમાં થયેલું આ પહેલવહેલું લોકાર્પણ છે." વળી, ગુજરાતીની પહેલી ડિજિટલ ડિક્શનરી તથા તેના સર્જકની સ્વપ્ન સાકાર કરવાની જહેમત-કથા, બળવંત પટેલ તથા ઉત્તમ ગજજરનાં સંપાદનવાળી 'કમ્પ્યૂટરની કિલકે ...' પુસ્તકની અકેકી નકલ દરેકને ભેટ આપવામાં આવી હતી.

ગુજરાતી સંસ્કૃતિને 'ડિજિટલ યુગ'માં લઈ જવાનો અને ગુજરાતી ભાષા નામશેષ ન થાય તે જોવાનો પણ હેતુ 'ઉત્કર્ષ'નો છે. એક સંપૂર્ણ ઑપરેટિંગ સિસ્ટમનો દાવો કરતી આ સંસ્થા ગુજરાતી વપરાશકર્તાને તેમની ભાષામાં કમ્પ્યૂટર વાપરવાની સુવિધા આપે છે. મુંબઈના

પ્રસંગની જેમ અહીં લંડનમાં પણ 'ઉત્કર્ષ'ના વડા અશોક કરાણિયા ખાસ હાજર હતા. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાના માહેર એવા આ તરવરિયા યુવાનની રજૂઆતને શ્રોતાગણે ઉષ્માસભર દાદ આપી હતી.

દીપ-પ્રાકટ્યમાં દક્ષાબહેન શાહની પણ સામેલમીરી

આ અવસરે લૉર્ડ ભીખુ પારેખ અતિથિ વિશેષ હતા. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના અધ્યક્ષ ધીરુભાઈ ઠાકરે આશીર્વાચન આપ્યા હતા. જ્યારે યુનિવર્સિટી કૉલેજ લંડનના સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી સ્ટડીઝ વિભાગના પૂર્વ પ્રાધ્યાપક પ્યારઅલી રતનશીનું ઉદબોધન હતું. અકાદમી પ્રમુખ વલ્લભ નાંઢાએ સ્વાગત કર્યું હતું. રતિલાલ ચંદરયાનો પ્રતિભાવ પડઘાતો રહ્યો. (આ પાંચેય ભાષણો, આ અંકમાં, આમેજ છે. : તંત્રી) "ઓપિનિયન"ના લેખકગણ અને વાચકગણવતી ભદ્રા વડગામાએ સમાપન કરીને આભારદર્શન કર્યું હતું. જ્યારે અકાદમીના મહામંત્રી અને "ઓપિનિયન"ના તંત્રી વિપુલ કલ્યાણીએ સુપેરે સભાસંચાલન કર્યું હતું.

પોતાના ધંધાધાપાની અનેકવિધ જવાબદારીઓ ઉપરાંત, રતિલાલ ચંદરયાએ, અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે, ગુજરાતી ભાષા પાછળ બે દાયકાનું આકરું તપ કર્યું છે. હિંદ, આફ્રિકા અને વિલાયત શા પ્રદેશોમાં એમનું કાર્યક્ષેત્ર પથરાયું છે. સાહસિક ગુજરાતી પેઢીઓનું 'શાહ સોદાગર' રૂપે બહોળું પ્રદાન રહ્યું છે. અલીદીના વિશ્રામથી લગભગ આરંભાતી આ શાહ સોદાગરોની પેઢીના વારસદારોને રાજકીય સંજોગોમાં ફેરફાર થવાને કારણે આફ્રિકા છાંડીને અન્યત્ર ઠરીકામ થવાનું બન્યું, પણ એથી એમની પ્રગતિને કોઈ આંચ આવી નથી. એમાં આ ચંદરયા પરિવારના નબીરાઓનું અદકેરું સ્થાન છે. આ શાહ સોદાગરોને રામ ગિદ્દમલ્લ જેવા લેખક 'ધ યુ.કે. મહારાજાઝ' રૂપે લેખાવે છે.

આવા આવા અનેક શાહ સોદાગરોની પ્રેરણાનાં પીયૂષ રતિલાલ ચંદરયાએ પીધાં હોવાના અણસાર એમના પ્રતિભાવમાં જોવા મળતા હતા. નાનામોટા હમસફરોને, તેમનાં હૂંફેકાને યાદ કરી કરીને સત્કારના જવાબમાં રતિભાઈએ બિરદાવ્યા હતા. જિજ્ઞામાં લોહાણા બોડિંગના હાંલમાં નાનજી કાળિદાસ મહેતાને આવી રીતે, વરસો પહેલાં, સાંભળવાનો મોકો મળ્યો હતો. એનું મીઠું સ્મરણ મને થતું હતું. રતિભાઈના અંતરમાં આવા કેટકેટલા શાહ સોદાગરોના પરિચય અને અનુભવનો સંઘરો થયો હશે ! સન્માનના પ્રતિભાવમાં એમની નમ્રતા

✽ 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ'નું સ્વાગત ✽ રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન ✽

છત્તી થતી હતી. એ કહેતા રહ્યા : આવા સન્માનના અખાડાઓ મને ફાવતા નથી. આવા શબ્દોમાં સન્માન સ્વીકારથી દિલમાં ઊભરાતો કંઈક અપરાધભાવ આબેહૂબ છત્તો થતો હતો. એ વચ્ચે અનેક સહયોગીઓનું નામસ્મરણ એમને ભીજવતું રહ્યું. એ જોણું ય મીઠું લાગતું હતું.

સભાજનોનું એક દૃશ્ય

આ વિરલ પ્રસંગની શુભ શરૂઆત વડોદરાના ગાયક પ્રભાતદેવ ભોજકની સરસ્વતીવંદનાથી થઈ. શુભવસ્ત્રવીણા વાહિનીમ્ ... થી બંધાર્યાં સુભગ વાતાવરણ બાદ, કાલિ-દીબલેન ચંદરયા, દક્ષાબહેન શાહ, દિનુબહેન ચંદરયા તથા મંજુબહેન શાહ દ્વારા દીપ પ્રાકટ્ય કરવામાં આવ્યું. આવેલા સંદેશોનું નામસ્મરણ કરવામાં આવ્યું. મંચસ્થ મહાનુભાવોનો વિપુલ કલ્યાણીએ પરિચય કરાવ્યો. અને પછી અકાદમી પ્રમુખ વલ્લભ નાંઢાએ સૌનું ઉષ્માભર્યું સ્વાગત કર્યું. વલ્લભભાઈએ અકાદમીની સબબાઈ - નબબાઈ રજૂ કરતાં કરતાં તેના નેજા હેઠળ દાયકાઓથી થતાં રહેલાં બોલતાં કામોની વિગતે વાત કરી.

પછી આવ્યા પિયુભાઈ રતનશી. અંગ્રેજીમાં એમણે અસ્ખલિત વાણી પ્રવાહ વહેવડાવ્યો. યુગા-ડામાંથી એશિયાઈઓની હકાલપટ્ટી બાદ, સ્વ. પ્રાણલાલ શેઠ અને રતિલાલ ચંદરયા જેવા આગેવાનો જોડે એ સૌને અહીં યાળે પાડવાની જે કંઈ પ્રવૃત્તિઓ થઈ હતી એનું સ્મરણ કર્યું. આધુનિક વૈજ્ઞાનિક અને વીજળિક રસમોનો આ લેક્સિકૉનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે માટે પ્યારઅલીભાઈએ રાજીપો વ્યક્ત કર્યો હતો. ઈન્ટરનેટના માધ્યમ વડે વારસાની ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાનાં આ અદ્વિતીય કામગીરી વિશે એમણે રતિભાઈને અભિનંદન આપ્યા હતા.

આયોજકો ભણી ઓશિંગણભાવ વહેવડાવતાં રતિલાલ ચંદરયાએ આંતરિક આનંદ તો વ્યક્ત થવા દીધો, પણ એ વચ્ચે એક પ્રકારની અગમ્ય વેદના પણ જાણે કે ઠાલવી જાણી. મહાકાવ્ય 'મહાભારત'ના વિવિધ પાત્રોમાંથી અર્જુન, એકલવ્ય, ભીષ્મ, ભીમસેન, દ્રોણાચાર્ય વગેરેને એમણે સહજતાથી ઉપસાવ્યા અને એકલવ્યની જોડાજોડ પોતાની જાતને

જાણે કે આરોપી દીધી.

રતિલાલભાઈ, આખરે, અત્રતત્રસર્વત્રને સમક્ષ રાખી, ઊર્મિસભર, સૌને કહેતા રહ્યા : 'આને સાંચવી જાણજો. એને કારણે પણ ગુજરાતી બોલનારી, ગુજરાતી વાંચનારી, ગુજરાતી લખનારી પ્રજાનો, યુગો સુધી, વિસ્તાર થયા કરે એમ કિરતારને નત મસ્તકે પ્રાર્થના કરતો રહું છું અને આ સ્થળેથી પણ વધુ એક વાર પ્રાર્થાશિ. ગુજરાતી વાણી રાણીના વકીલને નાતે, અહીં તહીં સર્વત્ર, દરેકને એક જ વિનવણી : મારી આ બિદમતને પણ જાળવી જાણજો અને સંવર્ધિત કરતા રહેજો.'

'ઉત્કર્ષ'ના લવરમૂછિયા યુવાનો પ્રત્યેની એમની ઉમળકાસભર સ્નેહગાંઠ પણ આ સમગ્ર પ્રવચનમાં ડોકાયા કરતી રહી.

અને પછી, સભા મંચ પરે અકાદમીના ખજાનચી લાલજી ભંડેરી તથા સહમંત્રી વિજયા ભંડેરીની આગેવાની હેઠળ લાલજી ભુંદિયાએ પરંપરા અનુસાર રતિભાઈને સાફો બાંધ્યો. જાણે કે રતિભાઈ વરરાજા ન હોય તેમ એમને સજજ કરવામાં આવ્યા ! વલ્લભ નાંઢાએ શાલ ઓઢાડી અને ભદ્રા વડગામાએ રતિભાઈને સુખડનો હાર પહેરાવી શ્રીકૃણ પ્રદાન કર્યું. ભાવતિભોર શ્રીતાગણ ભાવલાગણીના ઉછાળામાં હિલોળાતો રહ્યો. સાચેસાચ, યુનાઈટેડ કિંગડમના ગુજરાતી સમાજની, ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી જગતની, અનુપમ સિધ્ધિની આ વિરલ ઘડી હતી !

પિત્રમાનવ બનવાની પાત

આજે Gujaratilexicon.com - 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ'નું લોકાર્પણ થવાનું છે. સાદાસીધા એક વાક્યમાં અર્થનો એક મહાસાગર ઘૂંઘવે છે, તે તરફ તમારી દૃષ્ટિ ગઈ ? આપણી ગુજરાતી ભાષા એટલે મહામૂલી મિરાત. એવું હતભાગી કોણ હશે કે જેને પોતાની માતૃભાષા પ્રત્યે, માતૃભૂમિ કે મા પ્રત્યે સ્નેહ અને આદર નહીં હોય ? પ્રશ્નો જવાબ કૂંઢવા અંતરના ખૂંણા ઢંઢોળશો નહીં. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે નવા જમાનામાં નવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે. આપણી સમક્ષ નવા અને પ્રેરક આદર્શો મૂકવામાં આવ્યા છે. એમાંનો એક તે વિચ્છમાનવ બનવાની વાત.

આમ જોવા જઈએ તો વાત કંઈ ખોટી નથી. માણસની ચેતનાનો જેટલો વિસ્તાર થાય અને તે ઉર્ધ્વગામી બને તેટલું વધારે સારું. પણ ભલા ભાઈ, વૃક્ષ આકાશને ક્યારે સ્પર્શે ? તેનાં મૂળિયાં જેટલાં ઊંડાં અને મજબૂત હોય તેટલું જ તે વૃક્ષ ઊંચું વધે. આપણે તો વૃક્ષને તેની ભૂમિથી વિખૂટું પાડીને આકાશમાં લઈ જવાનો મહાયજ્ઞ આદર્યો છે. આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે જેનું સ્થળાંતર થાય છે તે તો ઈમારતી લાકડાં છે - વૃક્ષ નહીં.

ઘાટઘૂટ વગરનું હોય, કાળું કે ખરબચડું હોય તો પણ વૃક્ષ જીવંત છે. એની પાસે આવતી કાલ છે, વિકાસ અને વૃદ્ધિનો અવકાશ છે, પ્રત્યેક વસંતે નવપલ્લવથી છવાઈ જવાની ક્ષમતા છે. અને એ અમૂલ્ય છે.

- ધીરુબહેન પટેલ

કમ્યૂટરની કિલકે ... ગુજરાતીની પહેલી ડિજિટલ ડિક્શનરી : સંપાદન બળવંત પટેલ, ઉત્તમ ગજજર : પહેલી આવૃત્તિ - ૧ મે, ૨૦૦૬ : પૃષ્ઠસંખ્યા - ૪૪ : કિંમત - રૂ. ૧૫ : પ્રાપ્તિસ્થાન - બળવંત પટેલ, Plot 667, Panchsheel Park, Sector - 21, GANDHINAGAR - 382 021, India : e.mail : balvantpatel@icenet.net

✽ 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ'નું સ્વાગત ✽ રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન ✽

રતિભાઈએ સન્માનનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું : તમારો સાક્ષે સ્વીકારું છું. મને તમાશા પરસંદ નથી. આયોજકોના પ્રેમને વશ છું અને આથી આનો મને સ્વીકાર છે. વરસો પહેલાં, વિજ્યાને પરણવા ગયો હતો ત્યારે પહેલી વાર સાક્ષે પહેરેલો; હવે આજે, બીજી વાર, મારી માતૃભાષાની નાની અમથી સેવાની કદરદાનીમાં આ સાક્ષે પહેર્યો છે. ધીરુભાઈ ઠાકરે ગુજરાતી વિશ્વકોશનું મોટું કામ કર્યું છે. જ્યારે 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન'ની આ સી.ડી.નું નાનું કામ મેં કર્યું છે. જો કે બંનેનાં કામો ભાષા સંદર્ભે જ થયાં છે. ધીરુભાઈની આ પ્રસંગે ઉપસ્થિતિ આથી પણ મને પોરસાવે છે.

પ્રસંગનાં મહત્વની શિરમોર સમી બીજી પણ ઘડી આવી પહોંચી હતી. અતિથિ વિશેષ ભીખુ પારેખે રતિલાલ ચંદરયા સર્જિત 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ' સી.ડી.નું સભાગૃહમાં ઉપસ્થિત પ્રેક્ષકોનાં અનેરા ઉત્સાહ અને આનંદની તાળીઓ વચ્ચે વિમોચન કરી જાહેર લોકાર્પણ કર્યું.

લોકાર્પણ બાદ, સભાજનોની પસંદગીને અનુસરીને ભીખુભાઈએ ગુજરાતીમાં જ મનનીય પ્રવચન આપ્યું. તળ ગુજરાતમાં આ કામ થઈ ન શક્યું અને ડાયસ્પોરાના એક માણસે આ ડિજિટલ ડિક્શનરીનું કામ સરસ રીતે પાર પાડ્યું તે માટે એમણે રાજીવો વ્યક્ત કર્યો અને રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાને અભિનંદન આપ્યાં. રતિભાઈ સાથેના જુના અનુભવો યાદ કરતાં કરતાં ભીખુભાઈએ જણાવ્યું હતું કે કલ્યાણકારી કામ કરનારનું ક્યારેય અહિત થતું નથી. રતિલાલ ચંદરયાને અનેક પેઢીઓ યાદ કરશે. એમણે ભુષિ અને કલ્પનાથી સંપત્તિનો સદ્ ઉપયોગ કર્યો છે, એમ ઉમરાવ પારેખ કહેતા હતા.

ઑક્સફર્ડ ડિક્શનરીની પેઠે સતત કામ કરતું, ભૂલો તપાસતું-ચકાસતું, નવા નવા શબ્દોને આવકારતું અને આમેજ કરતું ધબકતું કોષતંત્ર ઊભું કરવાનું અગત્યનું સૂચન એમણે કર્યું હતું. વળી, ડાયસ્પોરાના ગુજરાતીના વિદ્વાનોએ પણ તળ ગુજરાતીનાં સમસામયિકો માટે ગુજરાતીમાં લખવાનું રાખે એવો મત વ્યક્ત કરતાં કરતાં ભીખુભાઈએ ગુજરાતની ભાષાશિક્ષણની નબળાઈઓ, અનુવાદ માટેની મર્યાદાઓ તેમ જ કેળવણીમાં દૂરંદેશીપણાના અભાવ અંગે ભારે ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી. ભીખુભાઈ કહેતા હતા : ગુજરાતમાં અનુવાદની મર્યાદાઓ વર્તાય છે. ફક્ત 'ગાઈડો' પર જીવતી પ્રજા નવું સર્જન ન કરી શકે. સર્જનક્ષેત્રે નવી ક્રાંતિ જરૂરી છે.

સભાસંચાલક વિપુલ કલ્યાણીએ જેમને આધુનિક ઋષિપુરુષ તરીકે બિરદાવ્યા હતા એ ગૂજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના અધ્યક્ષ અને સાહિત્યકાર ધીરુભાઈ ઠાકરે એ પછી ઉચિત આશીર્વાચન કહ્યાં હતાં. આરંભે ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યની ધારાના પોતાના અભ્યાસની વાત કરીને કહ્યું કે અહીં ગુજરાતી સાહિત્યની સંસ્થાનું, ગુજરાતી ભાષાનું તથા સાહિત્યનું અને ગુજરાતી સંસ્કારનું અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું થયું છે. અહીંની ડાયસ્પોરિક ધારા તળ ગુજરાતની મુખ્ય ધારા કરતાં પણ ભવિષ્યમાં આગળ વધશે, એવો આશાવાદ એમણે વ્યક્ત કર્યો હતો.

આ ડિજિટલ ડિક્શનરીનું કામ ગુજરાતમાં થઈ ન શક્યું તેનો એમણે ય રંજ વ્યક્ત કર્યો હતો. ગુજરાતમાં શિક્ષણનું સ્તર બહુ જ નીચે ઊતરી ગયું છે એમ કહીને આ ડિજિટલ ડિક્શનરી તથા વિશ્વકોશની રચના અને વિસ્તાર કરવા જેવાં વિદ્યાનાં કામો માટે એમણે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો.

ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમને ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક જગતની મહાન સિધ્ધિ લેખાવીને રતિભાઈને બિરદાવ્યા હતા. અને પછી ઉમેરણ કરતાં કહ્યું કે આવા પ્રકલ્પથી ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થશે.

સાહાયારી રતિલાલ ચંદરયાને અભિનંદતા ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર

મુંબઈથી ખાસ આ અવસરે આવેલા 'ઉત્કર્ષ'ના નવયુવાન આગેવાન અશોક કરાણિયાએ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી માધ્યમ વાટે આ સી.ડી.ની સરસ મજાની પ્રસ્તુતિ રજૂ કરી હતી. અશોકભાઈએ આ પ્રકલ્પમાં આવરી લેતા વિવિધ વિભાગોની સમજણ આપી હતી. વળી, દરેક વિભાગના શબ્દભંડોળની રજૂઆત કરતાં અશોકભાઈએ 'સ્પેલ - ચેકર' જેવા અદ્વિતીય કામની દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો વડે સુપેરે રજૂઆત કરી હતી. આવા લવરમૂછિયા નવજવાનને કાંધે ગુજરાતી ભાષા અને કોશતંત્રનાં કામો હોઈ તેનું ભવિષ્ય ઉજળું રહેવાનું છે, તેમ વિપુલભાઈ કહેતા રહ્યાં.

વિધિસરના કાર્યક્રમને અંતે ભદ્રા વડગામાએ મંચ પરના મહાનુભાવો ઉપરાંત સભાજનોનો સહૃદય આભાર માન્યો હતો. એ પછી આદાન પ્રદાન વચ્ચે સૌએ સરસ મજાનાં કાઠિયાવાડી ભોજનની વિવિધ વાનગીઓ માણી હતી.

ડિજિટલ શબ્દકોશના સર્જક ઉપરાંત મહેમાન વક્તાઓનો આ પ્રસંગે જેટલા ધન્યવાદ ઘટે છે તેટલા જ 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી' અને 'ઓપિનિયન'ને, બન્ને સંયુક્ત સંયોજકોને, પણ ઘટે છે. ગુજરાતી ભાષા ક્ષેત્રે યોજાયેલા આવા મહોત્સવ પર સમાજના દરેક સ્તરના ભાષાપ્રેમીઓ, કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર એકઠા થાય છે. આદાનપ્રદાન માટે એ વિરલ પ્રસંગ ઊભો કરી આપે છે. પોતપોતાનાં મર્યાદિત વર્તુળોમાં મોટે ભાગે વસતી આપણી જમાત માટે આ પ્રસંગે વિશાળતા ઊભી કરી આપી, પેલી મર્યાદાને છેડી આપી હતી.

ફક્ત શ્રોતા-વક્તા જ નહીં, પરંતુ એકમેકના ઘડી બેઘડીના વ્યક્તિગત અછડતા પરિચય પણ દુર્લભ બની રહ્યાં છે ત્યારે મારા જેવા અનેકો માટે આવા વ્યક્તિગત હળવા મળવાના, પરિચય કરવાના અનુભવોને જ મેળાવડાની ફળશ્રુતિ ગણવી ને ? વિલાયતની ધરતી ઉપર માતૃભાષાના પ્રસાર પ્રચાર સારુ આવો ઐતિહાસિક ભવ્ય અવસર ક્યારે ય થયો છે ખરો ? ફરીથી ક્યારે પણ આવો ઉત્સવ થઈ શકશે ખરો ? કવિએ સાચે જ ગાયું છે : ન ભૂતો, ન ભવિષ્યતિ ...

ફળશ્રુતિરૂપ આનંદના, સંતોષના પડઘા અન્ય સૌ ઉપરાંત બડભાગી સંયુક્ત આયોજકોના મજાતંતુને સદાકાળ પોરસાવતા રહેશે. અને વિલાયતની સમસ્ત ગુજરાતી સમાજને હવે ચોખંડી [crossroads] પર

✽ 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ' નું સ્વાગત ✽ રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન ✽

ભિલા રહેવું પાલવશે જ નહીં. વધુ પ્રગતિની દિશાઓ નક્કી કરવી પડશે. આ મહામૂલા, ઐતિહાસિક સીમાચિહ્નને બિરદાવીએ અને સમૂહમાં પ્રાર્થના કરીએ : 'ૐ સહનાવવત્, સહનૌભુનક્તુ, ... - ...'

ઘડી ભર એમ લાગ્યું, દૂર દૂર ક્ષિતિજની પેલે પાર, અથવા તો જાણે કે નેપથ્યમાં, યુનાઈટેડ કિંગડમની ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી આલમનો આત્મા દિલ અને દિમાગની બાલ-મસ્તીથી આનંદસાગરમાં ડૂબકી મારી હિલ્લોળે ચઢી ગાતો હતો :

આજ મારે આંગણિયે, આલ્યો રૂડો અવસર આનંદનો
આજનો લ્હાવો લિજિયે રે, કાલ કોણે દીઠી છે !

[31 Bishop's Park Road, Norbury, LONDON SW16 5TX, U.K.]

(૧)

આ સફળતા રતિલાલ ચંદરયાની તો છે,

પણ આપણા સહુની ય છે -

○ વલ્લભ નાંઢા

આપ સૌનું હાર્દિક સ્વાગત છે. 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી' અને 'ઓપિનિયન' મળીને આ કાર્યક્રમ સજોડે યોજે છે.

આપણી સંસ્કૃતિ, આપણી ભાષા અને આપણું સાહિત્ય એ આપણો મૂલ્યવંત વારસો છે. તેનું આપણે અજામોલ જણાવવાની જેમ જતન કરવું જોઈએ. આપણી ગુજરાતીતાને પણ જીવની જેમ જાળવવી જોઈએ. આપણી આ ઓળખ અને અસ્મિતાને જીવંત રાખવાનું કામ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી ત્રણ ત્રણ દાયકાઓથી કરે છે. કોઈ શુભ સંકલ્પબળે બ્રિટનની ધરતીમાં રોપાયેલું એ બીજ કોયું, પાંગરું, ફૂલું અને ફાલું. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યપ્રીતિ ધરાવતા મુક્તિભર નિષ્ઠાવાન ગુજરાતીઓની આકરી તપશ્ચર્યાનું આ પરિણામ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને ક્ષેત્રે કામ કરતી આ દેશની મુખ્ય સંસ્થા છે. કોઈ પણ ગુજરાતીને પોરસાવે તેવાં કેટલાંક માતબાર કામો અકાદમીએ હાથમાં લીધાં છે, અને તેને પાર પાડ્યાં પણ છે. કાયમી સરનામા વગર, ટાંચા સાધનો વચ્ચે ય, ભાષા, સાહિત્ય, કળા, અને સંસ્કારલક્ષી પોતાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તેણે વિકાસ સાધ્યો છે.

અંગ્રેજી તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યકારો, દરિયાપારનાં સાહિત્યકારો, વિવેચકો, તંત્રીઓ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, ચિત્રકારો અને નાટ્ય દિગ્દર્શકોના કાર્યક્રમો વાટે અકાદમીએ એક અલગ ઓળખ ઊભી કરી છે. સાહિત્યનાં પ્રસાર સાથે ઈનામી સાહિત્યોત્કર્ષક હરીફાઈઓ પણ વખતો વખત યોજવામાં આવતી રહી છે. આજ સુધીમાં અકાદમીએ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની સાતસાત ભાષા સાહિત્ય પરિષદોનું આયોજન પણ કર્યું છે.

અકાદમીએ માતૃભાષાની પરીક્ષાઓનું તંત્ર ઊભું કરી, ગુજરાતીનો અભ્યાસક્રમ, પછી તે અનુસાર છ પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ, તેના પર આધારિત, બ્રિટનભરમાં વિસ્તરેલી પરીક્ષાઓ, અને સાથોસાથ શિક્ષક તાલીમવર્ગો ગોઠવી, માતૃભાષાના વિકાસની દિશામાં નક્કર પગલાં

ભર્યાં છે. ગુજરાત સરકારે પણ અકાદમીના અભ્યાસક્રમને તેમ જ તે સંચાલિત પરીક્ષાઓને માન્યતા આપી છે.

વળી, ચારેક વર્ષથી નવી પેઢીને સાહિત્યાભિમુખ કરવા અને નવોદિતોને પ્રોત્સાહન આપવા વાર્તાવર્તુળ, ઓટલો અને વાદ-સંવાદ જેવી બેઠકો યોજાતી આવી છે.

અકાદમીએ "અસ્મિતા" નામક એક અનિયતકાલીન સામયિકનું ઈ.સ. ૧૯૮૪થી પ્રકાશન કરવાનું શરૂ કર્યું છે. આ ઘટનાને એક સાહિત્યિક નહીં પણ સાંસ્કૃતિક ઘટનાના સંદર્ભ લેખે જાળવવી જોઈએ.

બંધારણ અનુસાર પોતીકા કાર્યક્ષેત્રમાં વર્ણ, જાતિ, લીંગ, ધર્મ કે રાષ્ટ્ર વિષયક કોઈ પણ જાતનાં ભેદભાવ વગર, સૈધાન્તિક નીતિધોરણ અપનાવીને કામ કરનારી, 'ગુજરાતી સાંભળીએ, ગુજરાતી બોલીએ, ગુજરાતી વાંચીએ, ગુજરાતી લખીએ, અને ગુજરાતી જીવીએ'નું સૂત્ર ચોમેર ગજાવનારી, આ દેશની એ ગણનાપાત્ર સાહિત્યિક સંસ્થા છે.

આપણી ઓળખ જાળવવાનાં આવાં અનેક પ્રકારનાં ટકોરાબંધ કામો અકાદમી કરતી આવી છે; પણ જે કાર્યને ડાયસ્પોરિક સંદર્ભમાં મૂલવી શકાય એવું રિજિટલ શબ્દકોશ તૈયાર કરવાનું ભગીરથ કામ, આપણા સવાઈ ગુજરાતી રતિલાલ ચંદરયાએ કર્યું છે. આવાં બહુકાં કામ માટે રતિલાઈ ચંદરયાને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ તે ઓછા જ પડશે.

આ દેશમાં ધન તો સૌ કોઈ રળે છે. પણ એ ધનનો આપણાં સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ કે ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે ઉપયોગ કરનારાં કેટલા ? આપણાંમાંથી કેટલા રતિલાલભાઈને એક ભાષાપ્રેમી તરીકે ઓળખતા હશે ? - ખાસ તો નવી ઢબના શબ્દકોશના સર્જક તરીકે ? વર્તમાન તેમ જ ભાવિ પેઢીઓની જરૂરિયાતો પૂરી કરે તેવા ગુજરાતી શબ્દકોશનું તેમણે સર્જન કર્યું છે. આ પ્રકારની આ પ્રથમ ડિક્શનરી છે. વિશ્વભરના ગુજરાતીઓને લાભ થાય એવી એક ગુજરાતી રિજિટલ ડિક્શનરી તૈયાર કરવાનો એમણે આશરે વીસ વર્ષ પહેલાં સંકલ્પ કરેલો. એ દિશામાં તેમણે ખૂબ શ્રદ્ધાપૂર્વક કામ કર્યું અને વીસ વર્ષની અથાગ મહેનત બાદ, આખરે, આ રિજિટલ ડિક્શનરી તૈયાર કરવામાં એમણે સફળતા મેળવી છે. એ સફળતા એમની તો છે, પણ સાથે સાથે આપણા સહુની ય છે.

રતિલાલ ચંદરયાને અકાદમી પ્રમુખ વલ્લભ નાંઢા શાલ અર્પણ કરે છે.

અમારી દષ્ટિએ આ ડિક્શનરીનું વિશેષ મહત્ત્વ શા માટે છે ? આપણું

✽ 'ગુજરાતી લેક્સિકોન ડૉટ કૉમ'નું સ્વાગત ✽ રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન ✽

બાળક અંગ્રેજીમાં અવલ્લ હોય, પણ માતૃભાષાનું જ્ઞાન સીમિત હોય, તેને ગુજરાતીનાં પુસ્તકો વાંચવાની ઈચ્છા થાય પરંતુ ગુજરાતી શબ્દોના અર્થની તેને સમજણ ન પડતી હોય, માબાપ પણ તેને સમજાવી શકતા ન હોય, એવાં ગુજરાતી પુસ્તકો સુધી પહોંચવાની ઈચ્છા ધરાવતા બાળકોની ઈચ્છા નિરાશામાં પલટી જાય એ સહજ છે. માટે જ જેમને ગુજરાતી ભાષા લખતા કે વાંચતા આવડતી ન હોય એવા લોકો માટે પણ ડિજિટલ ડિક્શનરી રતિભાઈએ બહાર પાડી છે. એટલે આ સીડીની પ્રસ્તુતી સાથે જેમને ગુજરાતી વાંચવા લખવામાં મુશ્કેલી પડે છે એવા અનેક લોકોની એ મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જશે એવી અમને પાક્કી શ્રદ્ધા છે.

બીજું, ઈંગ્લેન્ડમાં શું કે ગુજરાતમાં શું ? આપણા પ્રકાશકો પાસે ગુજરાતી ભાષા અને તેની જોડણી પર મહારત ધરાવનાર પૂર્વજીવો પણ હવે ક્યાં રહ્યા છે ? ત્યારે રતિભાઈની આ ડિજિટલ ડિક્શનરીની ઉપલબ્ધિથી પૂર્વજીવો શોધવાની કડાકૂટ ઓછી થઈ જશે. તેમ જ સાચી જોડણી પણ હવે આ ડિક્શનરી જોઈને કરી શકાશે.

રતિલાલભાઈ, મને ખાતરી છે કે ગુજરાતી ભાષા અને તેના શબ્દકોશમાં રસ ધરાવતા સહુ ગુજરાતીઓ, આ નવો વિક્રમ સ્થાપવા માટે તમને ચિરકાળ સુધી યાદ કરશે.

સાથેસાથે અમારી કાયમી સરનામા વગરની આ સંસ્થા દ્વારા, ટાચાં સાધનોથી કામ લઈને પણ, મેં આગળ જણાવ્યું તેમ, ઘણાં મોટાં ગજાનાં કામો થયાં છે. આજે આ સંસ્થા પાસે પોતાનું કાયમી સરનામું નથી. જો કાયમી સરનામું હોત તો, રતિભાઈ, તમે ગુજરાતી ડિજિટલ ડિક્શનરી બહાર પાડવાનું કામ કર્યું એવાં બીજાં કામો કરવાની અમને વધુ સુગમતા રહેત અને લોકો સુધી સરળતાએ પહોંચાડત. ખેર !

રતિભાઈ, તમે સતત ભારતીય મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિનાં જતન તથા વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા છો. સમાજસેવાનું પણ ઘણું કામ કરો છો. આવો વિશ્વવિક્રમી પ્રકલ્પ હાથ ધરવા માટે અને એ પ્રકલ્પને અણીશુદ્ધ પાર પાડવા માટે તમને સહૃદય અભિનંદન પાઠવીએ છીએ.

[324 Horn Lane, Acton, LONDON W3 6TH, U.K.]

(૨)

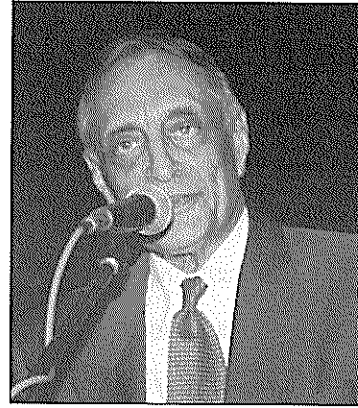
A Continual Process of Change

—Pyarally M Rattansi

Conceiving, organising, and bringing to a triumphant conclusion nothing less than a web-based digital Gujarati Lexicon through the passion and commitment of a private individual is a remarkable achievement. I should like to join the other speakers here today in paying warm tribute to Ratibhai Chandaria for that great accomplishment.

Ratibhai's achievement consists not only in

grasping the great potential offered by a web-based digital lexicon. He has had to master the technical and organisational problems involved in facilitating the transition from a text-based to a digitalised medium; to recruit an expert team to carry through this considerable project; to commit generous financial resources to it; and to plan and bring it to completion through sustained effort over two decades. It is a task usually attempted by centres within universities, for example, Cologne University's projects on two projects, one on Sanskrit and the other on Iranian Languages, and still ongoing.

That Ratibhai should have devoted two decades of his so-called retirement to that task is wholly consistent with the aims which have inspired his

many public activities: that of preserving the best of our past, while responding positively to the challenges of the new in adapting to the country and culture in which we have chosen to make our home.

I first came to know him soon after my appointment to a chair at University College brought me back to London, where I had pursued my undergraduate and postgraduate studies. We were both members of a committee to assist with the admission and reception of Ugandan Asian refugees, abruptly displaced from their adopted country by the Amin military regime. I was then jointly associated with him in moves to find a place for second-language teaching for ethnic minority groups, including the Gujaratis, within the UK educational system.

✽ 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ'નું સ્વાગત ✽ રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન ✽

That had become necessary because a simple-minded ideal of 'integration' was pervasive in the 1970s, equating its achievement as the shedding by recently arrived immigrants of all that made them different, and instantly turning into becoming 'British' men and women. It was necessary to remind the larger community as well as many among ourselves that maintaining a link with our ancestral languages was not a hindrance but, rather, vitally assisted the process of adaptation by providing a secure sense of cultural identity that also helped to mitigate inter-generational tension and conflict.

Today the low rates of crime and delinquency, and the remarkable social mobility achieved by a large proportion of 'South Asians' within a couple of generations, particularly through its educational attainment, is widely regarded as owing much to the strong family and communal support, rooted in cultural value-systems, that has sustained them.

The ideals that inspired Ratibhai's strong involvement in that activity is equally evident in his undertaking the Herculean task of devising a new Gujarati Lexicon. Always interested in technical innovations and quick to grasp the possibilities they offered — whether in the multifarious entrepreneurial activities of the Chandaria group, initially in East Africa, and then more globally — Ratibhai was quick to realise the potential of a web-based lexicon in Gujarati, as a powerful resource for Gujaratis everywhere. It could assist them in maintaining a link with Gujarati and hence with their culture, while harnessing the most advanced of technologies in enabling them to do so.

A digital lexicon offers enormous advantages over the text-based one, and professional lexicographers awakened to them, especially after the emergence and ever-widening accessibility of

the internet. It has been said that what most lay readers dislike about dictionaries and lexica is ultimately owing to the sheer limitations of space, for example the seemingly over use of abbreviations while providing few examples of usage. As memory costs fell dramatically, these limitations ceased to apply to their digital counterparts. Moreover, multimedia opened up new possibilities inaccessible to print-based texts: providing pictures and diagrams, and even sound-clips to assist pronunciation. Error correction is far easier, too, and can involve users, able to use e-mail, and thereby gaining a sense of participation.

There is one other advantage of a digital lexicon that it is easy to overlook. It is the fact that a digital lexicon can continuously keep up with the process of linguistic change. Text-based lexicons give a snapshot, as it were, of a language at a particular time. That may not seem such a problem.

In fact, dictionaries first originated in order to fix the spelling, pronunciation and meaning of words, hopefully for all time: Dr. Johnson gave that as his aim in the most celebrated of English dictionaries. Yet hundreds of new words, or changes or additions to meaning of old words, enter the language every year. That is why new editions of standard dictionaries, for example the Oxford English Dictionary, are necessary every few years.

That is a dramatic illustration of the fact that living languages, like living cultures, are in a continual process of change. But this characteristic of language is usually lost from sight, and the dictionary or lexicon is conventionally assumed to serve an indispensable purpose in preserving a language — and by implication a culture, since language is seen as the embodiment or supreme repository of a culture — in all its pristine

'purity'.

I wish briefly to dwell on this theme of linguistic purity and contamination, never far from the making of lexicons. That theme may be said to have gained a new vigour in the changed circumstances brought about by the end of the Cold War. That War was a battle of grand competing political ideologies and we are now said to be in an era of the politics of identity, both individual and regional. In those circumstances the theme of linguistic purity has resurfaced for Gujarati, too, with a vengeance.

I say 'resurface', because such attempts had already, during British imperial times, been the subject of a satirical masterpiece in Gujarati as long ago as 1928: it was the Bhandrambhadra of Ramanbhai Nilkanth, which I read as a schoolboy. If Parshuram took it upon himself to rid the world of all kshatriyas — to render it 'nakshatriya' — another Brahmin, the eponymous hero of Nilkanth's satire, saw it as his divinely-appointed mission to rid the language of the Gurjars of all foreign (or non-Sanskrit-based) words. The word railway station, for example, became 'agni-rathaviram-sthana' in a set piece chapter, in which Bhandrambhadra attempted to buy a ticket to Bombay, or 'Mohamayi' as he calls it, to the bafflement and then rage of the Parsi ticket office clerk.

But it is a ridiculous activity? After all, Gujarati does contain a very large number of borrowings from Farsi, Arabic and even Portuguese. Should not post-independent India 'purify' its languages from what now may seem humiliating reminders of foreign invasions and of ruling dynasties imposed by force and violence?

Yet that attempt remains as misguided as it appeared in Ramanbhai Nilkanth's day. Imagine

what would happen to English if there was an attempt to rid it of all the changes it underwent from its origin among 5th century Germanic tribes through to the successive impact of Latin, of the Norse language of Viking invaders, and of the Anglo-Norman French after 1066. Gujarati's aid to derive from a process of 'corruption' suffered by Puranic Sanskrit through the passage of time. Indeed, its reputed first grammar was called an apabhramsha grammar (or grammar of a corrupt language) by its compiler, the 12th century Jain monk Hemchandracharya.

In fact, the incorporation of foreign words may be said to have enriched Gujarati by supplementing the strength, resilience and grace it derived from its Sanskrit roots, in the new view of Gujarati history which is now displacing the old British imperial one, and which gives us a very different perspective on them.

The old history presented Gujarat as the more or less passive victim of invaders from beyond its frontiers, so as to bolster the beneficent claims of the pax Britannica or peace secured by British arms and governance. The new history is rather different. It teaches us to think in terms of oceans rather than continents. Gujarat then emerges as pivotal to one of the two of the greatest production and trading systems which existed in the two halves of the Indian Ocean before that system was disrupted and transformed by the Portuguese incursions in the 16th century—the 'foundations of the pre-Columbus world economy'. With its ports, merchants, mariners and ships, the Gujarat peninsula, together with the western shore of the Indian subcontinent, was joined in this trade nexus to the Persian Gulf, the Hadramaut coast of the Arabian peninsula from

✽ 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ'નું સ્વાગત ✽ રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન ✽

Muscat to Aden, the Red Sea, and the East African coast stretching from Cape Guardafui in the horn of Africa down to Sofala (in what later became Mozambique).

Before the Portuguese entry, signalled by Vasco Da Gama's landfall in Malindi and then in Calicut in 1698, Gujarati merchants were more deeply involved in the eastern Indian Ocean system, looking mostly to the Indonesian archipelago for long-distance trade. It was with their exclusion from it by the Portuguese from the 16th century (and later the Dutch and the English) that they turned more westwards, towards the Islamic societies established along the Red Sea and the Persian Gulf as offering a greater commercial welcome.

ઈતિહાસની સરાષ્ટ્રે શબ્દને, ભાષાને ચડાવતાં ચડાવતાં પ્રાધ્યાપક પ્યારઅલી રતનશી અહીં ઉદ્બોધન કરે છે. વર્ણી, ચિત્રમાં (ડાબેથી) અશોક કચ્છિયા, રતિલાલ ચંદરયા, વલ્લભ નાંઠા, ભીષુ ખારેખ અને ભદ્રા વડગામા દૃષ્ટિમાન છે.

The absorption of words from Farsi, Arabic and Portuguese is not therefore solely to be seen as the repository of a Gujarati capitulation to foreign invaders and conquerors but owes as much to those many centuries of peaceful activities of exchange of goods and culture with many different societies. Kiswahili offers another example of a language,

with a foundation in Bantu languages, incorporating Farsi, Arabic, and Portuguese borrowings, much as Gujarati does. The new perspective also offers a new way of looking at the history of the settlement of South Asians, including Gujarati-speaking Ismailis, Bohras and Mamons, on the East African coast even before the establishment of British dominion during the 19th century Scramble for Africa, as well as on the much larger-scale migration of Gujaratis and Punjabis which accompanied the building of the railways that for the first time opened up the hinterland to European colonists and Indian immigrants.

May I add a personal note when briefly sketching this new historical perspective on Gujarati history and on the Gujarati language. I was born in an Ismaili family in Kenya, my father being a first generation immigrant, in the employ of the great Ismaili firm of Alidina Visram which supplied stores for the building of the railways. He came from a village in Amreli in Gujarat, and retained throughout his life a great love of Gujarati language and literature. He was chief patron of a 'Gujarati Sahitya Uttejak Mandali' and with his encouragement I (with my elder brother) attended Sanskrit classes after school to deepen our appreciation of Gujarati. My own outlook was shaped by that Gujarati culture and if I have achieved anything in the world of scholarship, I am sure that it owes much to that intellectual formation.

In recounting these personal details, I wish to draw attention to the fact that those sharing Gujarati culture come from both sides of the subcontinental religious divide, and include also, of course, the Parsis. In Kenya, I witnessed the impact of the subcontinental divisions, which led

✽ 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ'નું સ્વાગત ✽ રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન ✽

ultimately to Partition, on the atmosphere of inter-communal harmony in which I had grown up, and which the commonalty of the shared languages of Gujarati, Punjabi and Urdu had done much to sustain. I am dismayed to witness signs of a similar development in this country, as fundamentalist extremisms from the sub-continent exert their influence both on the old and young, for very different reasons. That our languages and the cultural heritage associated with them transcend religious divisions is something to be celebrated. and should actively be employed to unite us as sharers of a common legacy rather than to divide us. I hope that is an aim to which we can rededicate ourselves as we acknowledge the debt we owe to Ratibhai for his mammoth achievement.

Let me return again to the happy event which has brought us here: celebrating the formal launch of the culmination of Ratibhai's endeavours--a web-based digital lexicon that will serve Gujaratis everywhere, and aid the widespread Gujarati Diaspora to maintain its cultural links, even while it reflects and tracks the changes that every living language and culture continually undergoes as part of an evolving historical process.

[6 Hillersdon Avenue, EDGWARE, Middlesex HA8 7SQ, U.K.]

(૩)

મારી આ ખિદમતને પણ જાળવી જાણે
અને સંવર્ધિત કરતા રહેજે

○ રતિલાલ ચંદરયા

મિત્રો, હું તો સં-યસ્તાશ્રમમાં ક્યારનો ય પ્રવેશી ચૂક્યો છું. પણ એ સઘળા ગાળામાં હું ક્યારે ય સાહિત્યકાર, લેખક કે કવિ બન્યો નહીં તેથી જ આજે આપણી સંગ્રાથના ધુરંધરો સાથે ઓગળી જવાનું મને ગમે છે.

મારા કાન જ્યારે સાબૂત હતા તે સમયમાં સાંભળેલાં આપણાં મહાકાવ્યોના કેટલાક પ્રસંગો નવરાશની પળે ક્યારેક મમળાવું છું.

આપણા ઋષિતૂલ્ય કેળવણીકાર નાનાભાઈ ભટ્ટે 'મહાભારતનાં પાત્રો'

નામે સરસ મજની ચાર ચોપડીઓ આપણને આપી છે. ગ્રંથ પહેલામાં અર્જુનની વાત લખતાં લખતાં, ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસે વિદ્યા લેતા પાંડવો તથા કૌરવોની સરસ મજની ઘટના નાનાભાઈએ વર્ણવી છે.

સાંભળજો. એ સમયે અર્જુન અને ભીમસેન વચ્ચે, એક દા, વાર્તાલાપ થયો:

'ભીમસેન! બીજી એક વાતની તને ખબર છે?' અર્જુને પૂછ્યું.

'કઈ વાત?'

'ભીલકુમારની.' અર્જુન બોલ્યો.

'ના, ના.' ભીમે કહ્યું.

'કાલે ભીલોના રાજાનો કુંવર એકલવ્ય દ્રોણગુરુનો અંતેવાસી થઈ અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા માટે આવ્યો હતો.' અર્જુને જણાવ્યું.

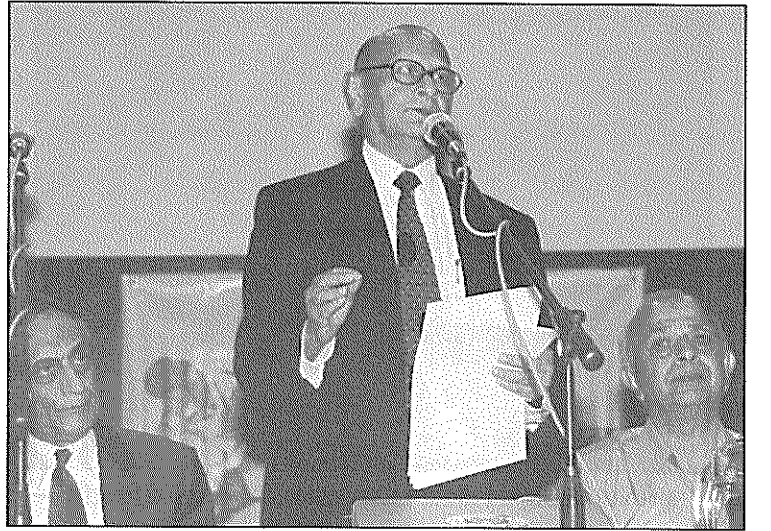
'પછી શું થયું?'

'પછી ગુરુએ પિતામહ વગેરેની સલાહ લઈને એકલવ્યને સ્વીકારવાની ના પાડી.' અર્જુન બોલ્યો.

'ઠીક કર્યું.' ભીમસેન બોલ્યો. 'એવાં ભીલડાંને આપણી સાથે રાખે એ તો કેમ પાલવે? આપણે તો હસ્તિનાપુરના રાજકુમારો છીએ.'

અને પછી ભીમસેન અને અર્જુન વચ્ચે ઠીકઠીક વાર્તાલાપ થતો રહ્યો. એમાં કેટલી ગંધિઓ, પૂર્વગંધિઓ વીટી પડી હતી. બધી રીતે ચરિયાતો એકલવ્ય અર્જુનથી વધુ સતેજ ન બની બેસે તેમ જ સજ્જઘજ્જ બની ન જાય તે સારુ, દ્રોણાચાર્ય ખુદ ભીલકુમાર એકલવ્યનો અંગૂઠો કાપી લેવા જતો ગયા હતા. ... એમ આ કથા મંડાતી રહી છે.

પરંતુ આ ઓઠું, મારી કથા સાથે મજની રીતે બંધબેસતું આવે છે

'ગુજરાતી લેક્સિકોનનાં સ્વાગતનો જવાબ વાળતાં રતિલાલ ચંદરયા.

ડાબે, પ્રો. ધ્યારઅલી રતનશી અને જમણે, અકાદમી પ્રમુખ વલ્લભભાઈ નાંઠા છે.

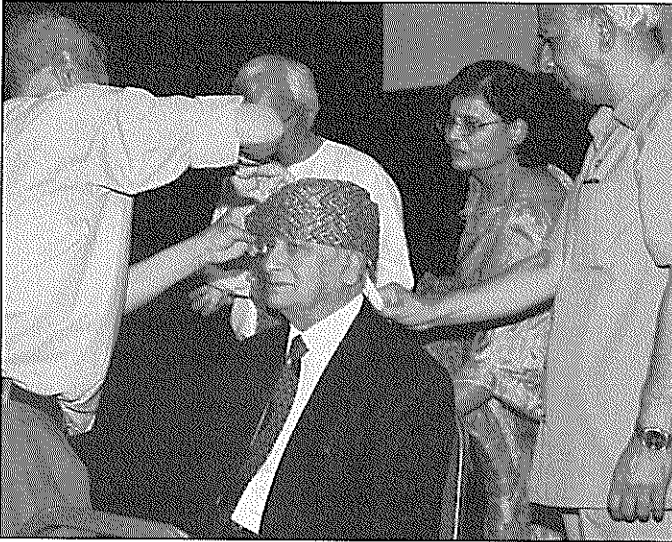
સન ૧૯૪૦-૪૬ના અરસાથી શરૂ થયેલો, એક જૂનાં રેમિંગ્ટન ટાઈપરાઈટરથી આ સજ્જઘજ્જ આધુનિક કમ્પ્યુટર સહિતનો આજ દિવસ સુધીનો મારો આ પ્રવાસ, મને બહુદા એ ભીલકુમારના અનુભવનો લાગ્યો છે. આરંભના દસ પંદર વરસો વેળા દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ પિતામહ, ભીમસેન, દુર્યોધન, કર્ણ, દુઃશાસન જેવા જેવા લોકોથી સતત ઘેરાતો રહ્યો. પણ પછી જેમ જેમ પાવરધો થતો ગયો તેમ તેમ જયેશ પટેલ, હર્ષદ પટેલ, સ્વામી અસંગ, હિમાંશુ મિસ્ત્રી, કુમાર માલદે શા સમજદાર

✽ 'ગુજરાતી લેક્સિકોન ડોટ કોમ'નું સ્વાગત ✽ રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન ✽

ભેરુબંધો; ઉત્તમ ગજજર, બળવંત પટેલ, ઈશ્વર વસા, ધીરુબહેન પટેલ, કુમારપાળ દેસાઈ શાં ભાષાકર્મીઓ; નિશીથ ધ્રુવ, દયાશંકર જોશી, બાબુ સુથાર, કિશોર રાવલ શા તજજો; મનસુખ શાહ, અલકા છેડા, ભાવના, મનુભાઈ ભટ્ટ, માધવી, અંજલિ, મેહરુ સિંઘવા, વિપુલ મોતીવરસ, રોહિથ ભટ્ટ, રેવતી શ્રીધરન, મારા ડ્રાઈવરો મારુતિ, બાબુ અને રસોઈયા અંબાલાલ વગેરે વગેરે શાં હમસફરો; ઉપરાંત અશોક કરાણિયા અને 'ઉત્કર્ષ'માંનાં તેના જેવા કુડીબંધ લવરમૂછિયાઓ તેમ જ મૂળગત મારા સમૂળ પરિવારનાં ડૂંક, પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન સતત મળતાં જ રહ્યાં. એ સૌ વિના આ ગિરનાર ચડવો મુશ્કેલ બની બેઠો હોત !

હાથ પર લીધેલું કામ હું ક્યારે ય અધવચ્ચે છોડતો નથી, એવો મારો સ્વભાવ થઈ ગયો છે. જિંદગીભરનો મારો એવો અનુભવ રહ્યો છે કે જેમ સવાલો ઊભા થતા રહે, તેમ તેના ઉકેલ પણ મળતા જ રહે છે. એક દિશામાં દ્વાર દેવાઈ જાય તો બીજી દિશાના દરવાજા મોકળા થાય । પણ એ સમસ્ત પ્રક્રિયામાં મને જો કોઈએ ધક્કા મારી મારીને આગળ દોડતો રાખ્યો હોય, તો તે એક જ વ્યક્તિ છે, જેનું નામ છે : વિપુલ કલ્યાણી. વિપુલે જો એક અનોખું પીઠબળ, પ્રોત્સાહ અને માર્ગદર્શન મને ન આપ્યાં હોત તો આ પ્રકલ્પ પૂરો થાત જ નહીં. વિપુલે જ મારો હાથ ઝાલી, મને ૧૩ જાન્યુઆરીએ છેક મુંબઈ ખેંચી જઈને, આ પ્રકલ્પનું વિમોચન યોજ્યું અને આજે અહીં લંડનમાં પણ મને તમારી પ્રત્યક્ષ ઊભો કરી દીધો છે.

વિપુલ પ્રત્યેનું મારું એ ઋણ, તમારી સમક્ષ અભિવ્યક્ત કરવાનો મને આજે એક અણમોલ મોકો પ્રાપ્ત થયો છે. વિપુલની કદર કરતાં હું અપાર સંતોષ અનુભવું છું. થેન્ક યુ વિપુલ.

સાફો પહેરવાનું બહુમાન જીવતાં રતિલાલ ચંદરયા. ચિત્રમાં (ડાબેથી) પાઘડી બાંધનાર લાલજી લુદિયા, અક્ષદમીના બજાનચી લાલજી ભડેરી, અક્ષદમીનાં સહમંત્રી વિજયા ભડેરી અને અક્ષદમી પ્રસુખ વલ્લભ નાંદા દ્ષ્ટિમાન થાય છે.

વરસો પહેલાં, મારા ભત્રીજા રાજે મને એપલ કમ્પ્યુટરનો ચસકો લગાડ્યો. પછી તો એનો મને નાદ લાગ્યો. ઠીક ઠીક પ્રેક્ટિસ કરી. હાથ બેસી ગયો અને હવે તો તમે ય સૌ જાણો છો તેમ અંગ્રેજી ફોન્ટને ઠેકાણે ગુજરાતી ફોન્ટ આવી ગયા છે. કલાપી, વિજયા, વલ્લભની નોબત હવે ચોમેર સંભળાતી થઈ છે.

ગુજરાત સરકાર, ભાષા - સાહિત્યની અનેકવિધ સંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટીઓના ભાષાભવનો આવું કામ વધુ સારી રીતે અને વધુ

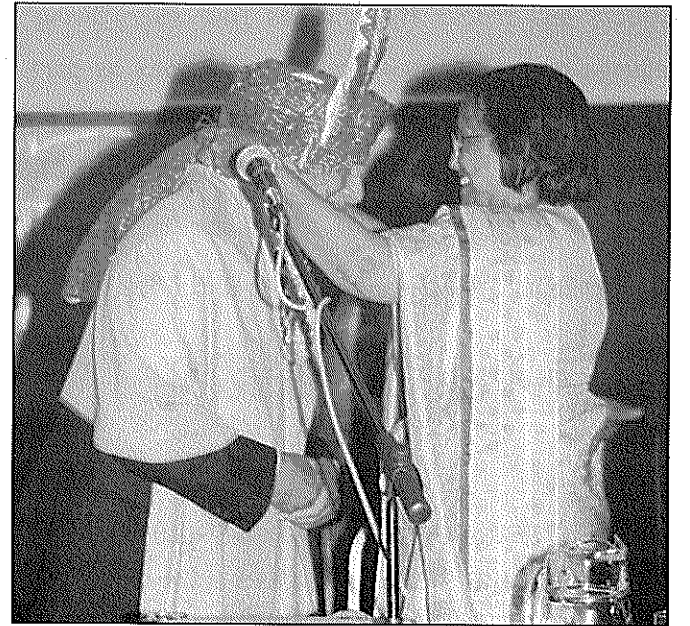
ઝડપથી કરી શકે એમ તો મને લાગે જ છે. પણ મિત્રો, કામ તો જે કરે તેનું । મને સૂઝ્યું અને મેં કર્યું. મને વસવસો એટલો જ કે મારી પાસે પર્યાપ્ત રિસોર્સિસ, ધગશ અને નિષ્ઠા હોવા છતાં પણ ભાષાજ્ઞાન અને કમ્પ્યુટર-કૌશલ્યની મારી અધૂરપને કારણે આ કામ વર્ષો સુધી લંબાયું.

ખેર । અમારી ઊર્મિભરી આરત એટલી જ કે આ પ્રોજેક્ટ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં ફળો આપે તેનાથી દેશવિદેશ-નિવાસી ગુજરાતીઓની જરૂરિયાત પૂરી પડે. અમે તો આ પ્રોજેક્ટને સંવર્ધિત, સંશોધિત અને અદ્યતન કરતાં રહેવાની અમારી પૂર્ણ પ્રતિબદ્ધતાની પાકી ખાતરી આપીએ છીએ.

લેખાં - જોખાં

'ગુજરાતી સાહિત્ય અક્ષદમી' અને 'ઓપિનિયન'ના સંયુક્ત નેજા હેઠળ, 'ગુજરાતી લેક્સિકોન ડોટ કોમ'ના સ્વાગતના તેમ જ તેના રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન કરવાના અવસર પેટે, કુલ £ 2,464.37નો ખર્ચ થયો છે. આ ખર્ચ સામે કુલ £ 2,383.00નાં નાનાંમોટાં દાન મળ્યાં હતાં. આમ ખર્ચ કાઢતાં £ 81.37ની જ ખાધ, ફક્ત, રહેવા પામી છે.

વિચારપત્ર "ઓપિનિયન" અને 'ગુજરાતી સાહિત્ય અક્ષદમી'ના નેજા હેઠળ, પશ્ચિમી જગતમાં પહેલવહેલા, લોકાર્પણનો અવસર આજે થઈ રહ્યો છે તેને જબ્બરું સૌભાગ્ય લેખું છું. અક્ષદમી સાથે અમારા દિવંગત મોટાભાઈ દેવચંદભાઈના વારાથી સંપર્ક બંધાયો છે. અમારા દૂરંદેશી ભાઈ કપૂરચંદે એ સંબંધને કેળવ્યો અને વિકસતો રાખ્યો છે. એમાં હવે હું ય સામેલ બનું છું. "ઓપિનિયન" નીકળવું શરૂ થયું ત્યારથી હું અને મારા સમૂળ પરિવારવંદમાં ગુજરાતી વાંચી જાણતાં સૌ કોઈ આનંદપૂર્વક એ વિચારપત્ર માણીએ છીએ અને તે દ્વારા જ અમારી આ પારિવારિક મૈત્રી બંધાઈ અને વિકસી છે. અમને સૌને આ સામયિક ખૂબ ગમે છે.

"ઓપિનિયન" તેમ જ તેનાં વાચકવૃંદ વતી

ભદ્રા વડગામાએ સુખકની માળા અને શ્રીફળ અર્પણ કર્યાં હતાં.

વ્યક્તિ નહીં, પણ વિચાર; વાણીશૂરા નહીં, પણ કાર્યશૂરાની આ જમાત

* 'ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ'નું સ્વાગત * રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સન્માન *

છે. એ બંને પ્રતિ હું અને મારો સમગ્ર પરિવાર સહૃદય ઓશિંગણ છીએ. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનાં અદકેરો કામો કરતી આ સંસ્થાને, એટલે કે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીને મનસા વારા કર્મણા ટેકારૂપ થવા હું તો કોઠાસૂઝવાળી ગુજરાતી સમાજને વિનવણી જ કરીશ. અને આ સામયિક “ઓપિનિયન” વસાવીને સૌ કોઈએ નિયમિત વાંચવાનું રાખવું જોઈએ એમ પણ દરેકને અરજ કરીશ.

આ અવસર એમણે ઊભો કર્યો છે. તેની મને કદર પણ છે. સન્માન અને તેની સાથે જોડાતા દેખાડાઓ મને ઝાઝા કાવતા નથી. પણ વર્ષો અગાઉ, મારી પરવાનગી વિના જ, મારા કામની નોંધ વિપુલે “ઓપિનિયન”માં છાપી મારી અને આ રિજિટલ રિક્કશનરીના પ્રચાર પ્રસાર ભણીનો આ પહેલો ધક્કો માર્યો એમાં મારે ના છૂટકે સરીક થવું જ પડ્યું. આથીજસ્તો, મને આ અવસર મીઠો લાગી રહ્યો છે. લૉર્ડ ભીખુ પારેખ તો મારા મિત્ર છે અને અમે લાંબો સમય સાથે કામ કર્યું છે. પ્રૉ. પ્યારઅલી રતનશી સાથેનો નાતો તો ઘણો જૂનો છે. તેમના પિતા મોહમ્મદઅલીભાઈ મારા ગુરુ. યુવાન વયે જ્યારે મેં પારિવારિક વ્યવસાયમાં ઝંપલાવ્યું ત્યારે વ્યાપારમાં સફળતા માટે જરૂરી તેવું પાયાનું શાણપણ, ધીરજ અને ખંતનું જ્ઞાન મેં એમની પાસેથી મેળવ્યાં હતાં. ઉપરાંત ગૂજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના અધ્યક્ષ શ્રીષિતુલ્ય ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર અહીં મંચ પર હાજર છે. સામે ડૉ. દયાશંકર જોશી જેવા ગુજરાતીના ગણમાન્ય ભાષાવિજ્ઞાની અને અનેક લોકો બેઠાં છે. કોનાં કોનાં નામો સંભારું અને કોનાં કોનાં ટાંકું ! તમારા સૌની હાજરીની મને સહૃદય કદરદાની જ છે. આ અવસરે મને એક નામ - એક વ્યક્તિ ખૂબ સાંભરે છે. તે છે મારી સહગત ધર્મપત્ની, વિજ્યા. એનો અસાંગરો ઓછો કરવા આ અભિયાને મને પારાવાર બળ આપ્યું છે.

દોસ્તો, ૧૩ જાન્યુઆરી ૨૦૦૬ના શુભ દિવસથી, મેં તો આ વીસ વરસની કન્યાનું ગુજરાતી આલમને દાન દઈ દીધું છે. એને સાંચવી જાણજો. એને કારણે પણ ગુજરાતી બોલનારી, ગુજરાતી વાંચનારી, ગુજરાતી લખનારી પ્રજાનો, યુગો સુધી, વિસ્તાર થયા કરે એમ કિરતારને નત મસ્તકે પ્રાર્થના કરતો રહું છું અને આ સ્થળેથી પણ વધુ એક વાર પ્રાર્થીશ. ગુજરાતી વાણી રાણીના વકીલને નાતે, અહીં તહીં સર્વત્ર, દરેકને એક જ વિનવણી : મારી આ ખિદમતને પણ જાળવી જાણજો અને સંવર્ધિત કરતા રહેજો.

[23 Radnor Place, LONDON W2 2TG, U.K.]

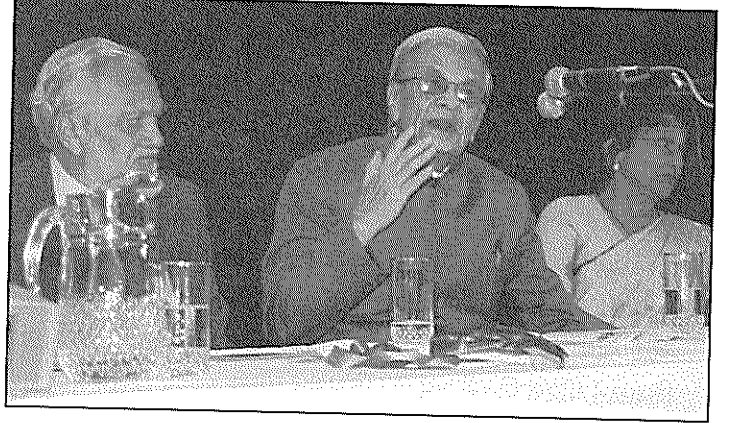
(૪)

આપણે સૌ સક્ષમ રાષ્ટ્રોની શોધમાં છીએ

○ ધીરુભાઈ ઠાકર

લંડનમાં ગુજરાતની અસ્મિતાનો ધ્વજ ફરકાવનારાં ગુજરાતપ્રેમી ભાઈબહેનો વચ્ચે આજે આવવાનું થયું તે મને ગમ્યું છે. આજના પ્રસંગે આવવાનું મને ખાસ એટલા માટે ગમ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કારને ઉજાગર કરે તેવું અનુકૂળ વાતાવરણ અહીં ઊભું થયું છે. પહેલી વાર, ત્રીસ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૭૫માં, હું યુનાઈટેડ કિંગડમમાં આવ્યો ત્યારે તપાસ કરાવેલી કે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની અહીં કોઈ પ્રવૃત્તિ

ચાલે છે ખરી ? ત્યારે એવું કોઈ વાતાવરણ ન હોવાનું જાણ્યું હતું. પછી આઠદસ વર્ષ બાદ, બીજી વાર આવ્યો, ત્યારે વિપુલ કલ્યાણીનો સંપર્ક થયો; ત્યારે ખબર પડી કે અહીં ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ માટે વાતાવરણ ઊભું થઈ રહ્યું છે અને તેની પ્રવૃત્તિ ચાલતી થઈ છે. તેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી અગ્રસ્થાને છે એમ પણ જાણ્યું. ગુજરાતી ભાષાપ્રેમી લોકો અને ગુજરાતી ભાષામાં લખનારા વિશે પણ જાણકારી મળી. પછી જેમ જેમ અહીં આવતો ગયો તેમ તેમ ભાષાશિક્ષણ અને સાહિત્યસર્જન અંગે પણ વિગતો મળતી ગઈ.

આશીર્વાચન ઉચ્ચારતા ધીરુભાઈ ઠાકર.

ચિત્રમાં, ડાબે, ભીખુ પારેખ અને જમણે, ભદ્રા વડયામા દક્ષિણ દિશામાં બેઠા છે.

અહીં સ્થાયી થયેલા લેખકો અને કવિઓની લેખનપ્રવૃત્તિને છેલ્લા દાયકા દરમિયાન ઉત્તરોત્તર વેગ મળી રહ્યો છે તે આનંદની વાત છે. ગયે વર્ષે અહીં આવ્યો ત્યારે અહીંનાં ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય વિશે વલ્લભભાઈ નાંઢાને પૂછ્યું. તેમણે મને મહત્ત્વની વિગતો આપી. એ પછી વિપુલભાઈ સાથે ચર્ચા થઈ. એમણે મને નાનકડી યાદી જ ધરી દીધી. મારો એક પ્રકલ્પ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનો છે. મને એમ લાગ્યું કે આ ઇતિહાસમાં ડાયસ્પોરિક સાહિત્યનો સમાવેશ થવો જોઈએ. એટલે મેં ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય એકઠું કરવા માંડ્યું. અહીંનું તો હતું જ. અમેરિકાથી પણ મંગાવ્યું અને બીજા દેશોમાં ચાલતી આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિનો પણ ખ્યાલ મેળવ્યો. આ ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય વસ્તુતઃ ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય ધારાને પુષ્ટ કરતું નાનકડું ઝરણું છે. હું તો નાનો માણસ છું અને મારા મંતવ્યને બહુ વજન અપાતું હશે એમ માનતો નથી. છતાં આ ડાયસ્પોરિક સાહિત્યની એકંદર પ્રગતિ જોતાં કહેવાનું મન થાય છે કે વખત જતાં આ ઝરણું મુખ્ય પ્રવાહમાં સમાઈ જશે. એટલું જ નહીં, તે મુખ્ય ધારાથી ફેટાઈને ક્યાંક ક્યાંક આગળ નીકળી જાય એવી ક્ષમતા પણ મને એમાં કોઈક કોઈક ઠેકાણે જોવા મળી છે.

અત્યારે એવું બન્યું છે કે ગુજરાતની અંદર સ્થિર થયેલા કેટલાક સારા લેખકો-કવિઓ અમેરિકામાં, બ્રિટનમાં વસે છે. એ ડાયસ્પોરિક સાહિત્યનું એક મહત્ત્વનું બળ કહેવાય. તેમનાં દષ્ટાન્તથી અને આજના જેવા કાર્યક્રમોથી તેના વિકાસમાં નવો જુસ્સો આવશે. આજે જેનું લોકાર્પણ થઈ રહ્યું છે તે રતિભાઈ ચંદરયાનો બૃહદ આંતરભાષાકીય કોશ [Gujaratilexicon.com] તેમાં એક અગત્યના ઉમેરારૂપ છે. આ કામ તો ખરેખર ગુજરાતમાં થવું જોઈતું હતું. તે ડાયસ્પોરિક સંસ્કાર પ્રવૃત્તિનું ભાષાપ્રેમીઓની પ્રવૃત્તિનું ચાલક બળ બની રહે તો નવાઈ નહીં. આજનો માહોલ જોતાં લાગે છે કે હવે પછી હું આવીશ ત્યારે એવા વિદ્વાનોને, એવા

* ગુજરાતી લેક્સિકૉન ડૉટ કૉમ 'નું સ્વાગત * રચયિતા રતિલાલ ચંદરયાનું સ-માન *

શબ્દના બંદાઓને મળીશ, જેમની પાસેથી ગુજરાતમાં નવું કામ કરવાની પ્રેરણા મળશે.

એન્ટ્રાઈક્લોપીડિયા તો અહીં સુપ્રચલિત છે. એન્ટ્રાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, જુનિયર બ્રિટાનિકા, બધી કક્ષાના અને તમામ મુખ્ય વિષયોના એન્ટ્રાઈક્લોપીડિયા - રિલિજિયન ઍન્ડ એથિક્સ, ફિઝિકલ સાયન્સિસ, સોશિયલ સાયન્સિસ, આર્ટ, લિટરેચર, સ્પોર્ટ્સ, સિનેમા અને એમ ઘણા બધા. ગુજરાતમાં અમે વિશ્વકોશ રચવાનું સાહસ કર્યું તેનું કારણ એ છે કે ગુજરાતી ભાષામાં એ જ્ઞાનસાધન ઉપલબ્ધ નહોતું. વળી ગુજરાતમાં ભાષાલેખન અને શિક્ષણનું સ્તર નીચું ઊતરતું જાય છે.

એક વાર એક વિદ્વાને બીજા વિદ્વાનના લખાણની ટીકા કરતાં કહેલું કે અહો કળ્પં વિદ્યા પ્રતિદિનમધોઘો નિપત્તતિ। (અરેરે ! આ વિદ્યા પ્રતિદિન નીચે ને નીચે જતી !) વ્યક્તિને નહીં પણ સમગ્ર સમાજને આ ટીકાવચન લાગુ પડે તેવી દુર્દશા ગુજરાતમાં છે. ત્યાં શિક્ષણનું ધોરણ નીચે ઊતરતું જાય છે તેનું એક કારણ આપણા વિદ્યાર્થીઓને, વિપુલ કલ્યાણીએ કહ્યું તેમ, ગ્રાહકવાદની જ તાલીમ અપાવે છે, તે ગણાય છે. એવું હોય તો ય સારું છે. એનાથી પણ નીચે - તળિયા સુધી નીચે શિક્ષણનું ધોરણ ઊતરી ગયું છે ! શિક્ષણનું ધોરણ કથળ્યું છે તેને માટે કોઈ એમ ન કહે કે હું અંગ્રેજી બરાબર સમજતો નથી તેથી આ વિષયનું જ્ઞાન મને ન મળ્યું. એટલા માટે પણ અમે ગુજરાતી ભાષામાં એન્ટ્રાઈક્લોપીડિયા તૈયાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. અગાઉ તે રચવાના પ્રયત્નો થયા હતા. પણ તે અધવચ્ચે જ અટકી જતા હતા. અમારું કામ પણ અટકી જત. પણ વળી ઈશ્વરની કૃપા અને વિવિધ વિષયોના વિદ્વાનોનો સહકાર મળ્યો એટલે અમારું કામ ચાલ્યું. હમણાં, ગયા એપ્રિલ માસમાં જ, તેના એકવીસમા ગ્રંથનું વિમોચન ગુજરાતના મુખ્ય મંત્રી નરેન્દ્ર મોદીના હસ્તે મુંબઈમાં થયું. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ઊગતી પેઢીને ઘણું બધું બળ પૂરું પાડે છે, ભાષામાં નવું તેજ પૂરે છે, અનેક નવા શબ્દોથી ભાષાને માલમમાલ કરી મૂકે છે. અહીં મને શબ્દો વિશેના પાઠ્ઠો નેરુદાના ઉદ્ઘારો યાદ આવે છે. એમણે કહ્યું છે :

મને શબ્દો મળે છે ફૂલની કટોરીમાંથી,
મને શબ્દો મળે છે ભોજનની થાળીમાંથી,
મને શબ્દો મળે છે વરસાદની હેલીમાંથી,
મને શબ્દો મળે છે રેતી અને પથ્થરમાંથી,
મને શબ્દો મળે છે લોહી અને આંસુમાંથી,
મને શબ્દો મળે છે ... બધેથી ...

... પણ એ લોકો આવ્યા.

એમણે અમારા પ્રદેશ પર હુમલો કર્યો.

અમારું બધું જ વૂટી ગયા.

... પણ ...

પણ એમને ખબર નથી કે તેઓ એક મોટી દોલત પાછળ મૂકતા ગયા છે.

એમનાં શિરસ્ત્રાણમાંથી,

એમનાં પગરખાંમાંથી,

એમની ફરફરતી દાઢીમાંથી,

એમના ઘોડાની ખરીઓમાંથી,

એમના હથિયારમાંથી,

એમના પ્રહારોમાંથી,

એમની ગાળોમાંથી અને

એમના હોકારા - પડકારામાંથી

અમને શબ્દો આવી મળ્યા છે.

જે આકમણકારો આવ્યા એમના શબ્દો એટલી મોટી દોલત છે કે

તેમાંથી બની અમારી ભાષા.

ચીલી દેશનો કવિ અને નોબેલ લૉરિયેટ પાઠ્ઠો નેરુદાએ આત્મકથા ('મે' મ્વાર્સ')માં આ મતલબનું નિવેદન કર્યું છે.

આપણી ભાષા આપણા માટે કોઈ બંધિયાર વસ્તુ ન હોવી જોઈએ. તે ખુલ્લી છે; અનેક નવા પ્રવાહો તેમાં રસકસક પૂરે છે; તેને સમૃદ્ધ કરે છે. રતિલાલભાઈની લેક્સિકૉનથી આપણી ભાષા સમૃદ્ધ થવાની છે. એમાં હજુ અનેક નવા શબ્દો જુદી જુદી દિશામાંથી આવી મળશે. જરૂરી સાફસૂફી પણ થશે. એ રીતે ભાષા ઘસાઈને ચમકદાર થશે. શબ્દો નવી અર્થપૂર્ણ દીપ્તિ ધારણ કરશે. રોજબરોજના વ્યવહાર અને વ્યવસાય દરમિયાન; અધ્યયન - અધ્યાપન અને સ્વાધ્યાય - સંશોધન દરમિયાન, આપણી ભાષામાં નવા નવા વિચારો, નવી નવી કલ્પનાઓ અને વિભાવનાઓ ઊભાં થવાનાં છે, પરસ્પર અથડાવાનાં છે. તે બધાંને ગુજરાતીમાં યથાર્થ પ્રગટ કરવા માટે આપણે ભાષાને વિપુલ પ્રમાણમાં ખેડવી પડશે, ખદેડવી પડશે, પદોડવી પડશે, શબ્દો જોડીને અને તોડીફોડીને પણ નવી પરિભાષા ઊભી કરવી પડશે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશનો પ્રયત્ન વિશ્વનું તમામ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષામાં સંચિત કરવાનો છે. તેમાં સાહિત્ય અને કલા જેવા માનવવિદ્યાના, ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન જેવા સમાજવિદ્યાના, પદાર્થવિજ્ઞાન અને જીવવિજ્ઞાન જેવા શુદ્ધ વિજ્ઞાનના, તબીબીશાસ્ત્ર અને ઈજનેરી વિદ્યા જેવા પ્રયુક્ત વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના તેમ જ બેન્કિંગ અને એકાઉન્ટન્સી જેવા વાણિજ્યના વિષયોને લગતાં લખાણો ગુજરાતી ભાષામાં સામેલ કરવાનાં હોય છે. તે માટે દરેક વિષયની પરિભાષા [terminology] ગુજરાતીમાં તૈયાર કરવી પડે છે. મૂળ વક્તવ્યને બાધ ન આવે અને સ્પષ્ટ સમજાય તેવા સક્ષમ શબ્દોની શોધ ચાલે છે. તેને પરિણામે સંખ્યાબંધ નવા શબ્દો ભાષાને મળે છે. ચંદરયાની આજે વિમોચન પામતી રિક્શનરી પણ નવા શબ્દો પૂરા પાડશે એવી અપેક્ષા જાગે છે. ખરું જોતાં એ રિક્શનરી કરતાં વિશેષ છે. તેનો ફેલાવો થતો જશે તેમ તેની વ્યાપકતા સમજાશે અને તેનું સાચું મૂલ્યાંકન પણ થશે.

કમ્પ્યૂટરે દુનિયાને ખિસ્સામાં રહી શકે એટલી નાની બનાવી દીધી છે. વિકાસ અને વિનાશનાં સાધનો હાથવગાં થઈ ગયાં છે. (પરંદગી આપણે કરવાની છે.) વિવિધ પ્રજાઓ પરસ્પર એવી ઓતપ્રોત થતી જાય છે કે આપણી સંસ્કૃતિને ચુસ્ત વળગીને બેસી રહેવું આપણને પાલવે તેમ નથી. વિવિધ જીવનરીતિઓના મિશ્રણ કે સમ-વચરૂપ એક વિશ્વસંસ્કૃતિ આકાર લઈ રહેતી દેખાય છે. એ વિશ્વસંસ્કૃતિના પ્રવાહને ઝીલવા જેટલું બળ અને સામર્થ્ય આપણી ભાષાને મળે એવી પ્રાર્થના કરીએ. આપણે સૌ સક્ષમ શબ્દોની શોધમાં છીએ. એ દિશામાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે, તેનો મને આનંદ છે. રતિભાઈને તથા તમને સૌને ખૂબ તખ્ત અભિનંદન. આભાર.

[6 Surrey Crescent, Chiswick, LONDON W4 3AA, U.K.]

વિશ્વભરના ગુજરાતીઓને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા અને આ ક્ષેત્રમાં જેમણે સંશોધન કર્યું છે તેમના અનુભવોનો લાભ લેવા, 'ગુજરાત સ્ટડીસ અંસોસિયેશન'ની ૧૯-૨૦ મે ૨૦૦૬ના બને દિવસોએ, પહેલી દિવાલિક પરિષદ, અહીં, લંડન યુનિવર્સિટીના 'સ્કૂલ ઓફ ઓરિયન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીસ'ના પરિસરમાં મળી હતી. કેન્દ્રવર્તી વિષય હતો : 'ઘરેબાહિરે : ઐતિહાસિક અને સમકાલીન યથાર્થદર્શન' [Home and Away : Historical & Contemporary Perspectives]. 'એકેડેમિક નેટવર્ક' રચવા માટે, અન્જૂમ મુકાદમ અને શર્મિના માવાણીએ સને ૨૦૦૫માં સ્થાપેલી, આ સંસ્થાના સંવર્ધકપદે ભીખુ પારેખ છે.

બને દિવસોએ એક સાથે બબ્બે કે ત્રણત્રણ બેઠકો સમાન્તર ચાલે એવી ગોઠવણ હોવાથી બધી બેઠકોનો લાભ લઈ શકાયો નહીં, તેનો અફસોસ છે. કેમ કે દરેક બેઠકનો વિષય દિલચસ્પ હતો.

પહેલી બેઠકનો વિષય હતો - ગુજરાતી અભ્યાસ : વારસો અને તેનું ભવિષ્ય [Gujarati Studies : A Heritage & its Futures]. મુખ્ય વક્તા હતા 'ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈસ્માઈલી સ્ટડીસ'ના નિયામક અઝીમ નાનજી. યુનિવર્સિટી ઓફ ફ્લોરિડાના આ પૂર્વ પ્રાધ્યાપકે કહ્યું, પરદેશમાં જઈ ગુજરાતીઓએ મુશ્કેલીઓનો આસાનીથી સામનો કરી જે રીતે વસવાટ કર્યો છે તે બીજા વસવાટીઓ માટે ઉદાહરણરૂપ ગણી શકાય. ગુજરાતીઓ પોતાની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવા માટે સક્રિય નથી, એવું તારણ કાઢીને તેમણે સવાલ છેલ્લો : એમ કેમ ? કદાચ એમને તેવી જરૂર જણાતી નથી, પણ બીજી સંસ્કૃતિઓમાં અચકાયા વિના ભાગ લેવાની ક્ષમતા તેઓ ધરાવે છે, એમ તે કહેતા હતા. એ વિષે સંશોધન કરવાનું તેમણે સૂચવ્યું હતું.

પ્રો. નાનજી કહેતા હતા કે આપણા યથાદાનથી અંગ્રેજી બોલતી દુનિયાને આપણે વધુ સમૃદ્ધ બનાવી શક્યા છીએ. 'ગુજરાતી સ્ટડીસ અંસોસિયેશન' એક કૂપમંડૂક ગામડું ન બની રહે તેનો ખ્યાલ રાખવાની ભલામણ કરતાં તેમણે આ સંસ્થામાં વિદ્વાન બૌદ્ધિકો [academic intellectuals] ઉપરાંત બહારની પ્રજાનો પણ સમાવેશ કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો. જ્ઞાનરૂપી દૂધ ભરેલા પ્યાલામાં લૌકિક ફોરમની પૂરવણી કરી 'ગુજરાત સ્ટડીસ અંસોસિયેશન' પોતાનું ભવિષ્ય ઘડશે, એવી આશા પણ તેમણે વ્યક્ત કરી હતી.

ત્યાર પછીના વક્તા હતાં નીકિતા સુદ. વિષય હતો : ગુજરાતમાંના નવ્ય હિંદુ ધર્મનું જાગૃતિક મુખડું [The Global Face of New Hinduism in Gujarat]. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ વિભાગનાં આ વિદ્યાર્થીનીએ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓનાં પરદેશગમન પર વિચારો રજૂ કર્યાં હતાં. ગુજરાતમાં આ ધર્મપંથીઓ વૈસાપાત્ર છે અને રાજકારણમાં સક્રિય છે. પરદેશમાં વસતાં સ્વામીનારાયણ પંથીઓ તરફથી મળતી નાણાકીય મદદથી તેમની ઉન્નતિ થઈ છે. બોચાસણવાસી અક્ષર પુરુષોત્તમ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં ૬૦૦ મંદિરો અને ૮૦૮૦ કેન્દ્રો ૪૫ દેશોમાં ચાલે છે. બીજા ધર્મોની જેમ એ લોકો ધનપ્રાપ્તિની વિરુદ્ધ નથી. વળી આ ધન કેવાં કામોથી પ્રાપ્ત થયું છે તે ય પૂછતાં નથી. ગુજરાત બહારના બહુવિધ સમાજમાં લઘુમતીઓને સ્થાયી કરવામાં તેમનો નોંધપાત્ર ફાળો રહ્યો છે.

અનુકૂળ થવાની અદ્ભુત આવડત ધરાવતા બ્રિટનના હિંદુ ઓપિનિયન / Opinion

ગુજરાતીઓની ધ્યાન ખેંચાય એટલી હદની સફળતાની વાત જહીન માટાઉશે કરી. રૉયલ હોલોંવે કૉલેજના રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો બાબતના વિભાગના આ વ્યાખ્યાતાના મત મુજબ આવી સફળતા થોડે અંશે તક ઝડપી શકાતા સંજોગોનું પરિણામ છે. અને આ સમાજ દુર્દશાને લીધે ફેંકાયેલી ડયસ્પોરિક પ્રજા નથી. આ પ્રજાને અકસ્માત રીતે બ્રિટનમાં સ્થાયી થયેલી જ્ઞાતિઓની આંતરરાષ્ટ્રીય અભિવ્યક્તિ તરીકે ઓળખાવી શકાય [internationalised expression of caste]. આ વક્તાના મંતવ્ય પ્રમાણે જ્ઞાતિ એટલે ગુજરાતીઓના વિશ્વભરમાં પથરાયેલાં વિસ્તૃત કુટુંબો, અને એમના માનવા પ્રમાણે આને લીધે જ ગુજરાતી પ્રજા જ્યાં વસે છે ત્યાં પ્રગતિ કરી શકી છે. એમની આગાહી એવી છે કે સંજોગોને ઝડપવાની તક આંતરરાષ્ટ્રીયપણાને લીધે ગુજરાતીઓને હજુ પણ નવી દિશાઓ ભણી દોરી જશે.

બપોરના ભોજન પહેલાંની જે છેલ્લી બેઠકમાં મેં હાજરી આપી હતી તેનો વિષય હતો, 'બીજી પેઢીઓ વચ્ચે ઓળખ, વારસો અને સંસર્ગ : ઊભા થતા કોયડાઓ અને પડકારો' [Identity, Heritage & Belonging Among the Second Generation : Emerging Issues & Challenges]. કેનેડાના ઑટાવા શહેરમાં વસતા સ્વતંત્ર સંશોધક ડૉ. ધીરુ પટેલ વક્તા હતા. તેમનું કહેવું હતું કે આપણી નવી પેઢી પોતાની દ્વિતીય કે બહુવિધ સંસ્કૃતિઓ અને બીજાં કારણોને લીધે પોતાની વારસાગત ભૂમિ અને જે તે દેશની નાગરિકતા ધરાવે છે તે દેશમાં ખૂબ અગત્યનાં કામો કરી રહી છે. એ ઊગતી પ્રજાને વધુ સારી રીતે ઓળખવા માટે કેળવણી ક્ષેત્રે તેમ જ અંગત ક્ષેત્રોમાં સંશોધન કરવાની જરૂર છે.

વેસ્ટમિનસ્ટર યુનિવર્સિટીના રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર સંબંધક તત્ત્વજ્ઞાન વિષયના પ્રાધ્યાપક લૉર્ડ ભીખુ પારેખ બપોરનાં ભાણાં પછીની બેઠકના મુખ્ય વક્તા હતા. એમનો વિષય હતો : 'બ્રિટિશ ગુજરાતીઓ અંગે કેટલાક વિચારો' [Some Thoughts on British Gujaratis]. ભીખુ પારેખના મત મુજબ, બ્રિટનના ૬,૬૦,૦૦૦ ગુજરાતીઓમાં ૧,૦૦,૦૦૦ મુસ્લિમો છે. જેમાં ૧૨થી ૧૫ હજાર ખોજ છે. પરદેશગમનથી ગુજરાતીઓ એકબીજાંથી વિમુખ નથી પડી ગયાં. પૂર્વ આફ્રિકાથી આવનાર ગુજરાતીઓએ બ્રિટનના ઈતિહાસમાં નામ પૂરવાર કર્યું છે કે એ દેશ પર સૌથી ઓછો બોજ બની થોડા સમયમાં જ ઊંચે આવેલી પ્રજા છે.

પારેખ સાહેબના કહેવા પ્રમાણે ગુજરાતીઓએ ઘણાં ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ કરી છે પણ ચારથી પાંચ ક્ષેત્રોમાં તેમની ઊણપ નજરે ચડે છે : પત્રકારત્વ, અંગ્રેજી સાહિત્ય, રાષ્ટ્રીય રાજકારણ, કળાકારો અને રમતગમતનાં ક્ષેત્રો. કદાચ આપણાં કદને લીધે શારીરિક રમતોમાં આપણે મોખરે ન આવી શકીએ તે સમજાય, પણ સ્નૂકર કે ચેસ જેવી રમતોમાં પણ ગુજરાતીઓ જોવા મળતાં નથી.

તેમની આ માન્યતાઓ સાથે સહમત થવા જેવું નથી. અહીં આપણા આ ગુજરાતી ઉમરાવે જોઈએ એટલું 'હોમવર્ક' નહોતું કર્યું, એમ મને લાગે છે. અહીંના રેડિયો અને ટેલિવિઝન ક્ષેત્રે કેટલાં ય યુવાન ગુજરાતીઓનો ફાળો રહ્યો છે. રાજ્યને ખળભળાવતી નવલકથા, ભલે, કોઈ ગુજરાતીએ લખી ન હોય, પરંતુ ઐતિહાસિક ક્ષેત્રમાં એશિયનોના ઈતિહાસ પર અપૂર્વ સંશોધન કરનાર રોઝિના વિશરામનું નામ, ભલા, એ કેમ ભૂલી ગયા હશે ? સિનેમા ક્ષેત્રે નીતિન ગણાત્રાનો પણ ઉલ્લેખ તેમણે ન કર્યો.

તેમનું કહેવું હતું કે ગુજરાતીમાં 'સે-સ ઑફ લ્યુમર' નથી, પણ પોતાની જાતિની આગવી ખાસિયતો પર તેને હસતાં આવડે છે. ગુજરાતીમાં વેપારબુધ્ધિ અઢળક છે, પરંતુ જેને આ દેશમાં લાંચ ગણાવી શકાય તેવું વર્તન કરતાં ગુજરાતી શરમાતો નથી. ઉદાહરણ રૂપે, ખુદના વેપાર ઘંધામાં પ્રગતિ થતી હોય, તો પાલમિ-ટના સભ્યોને કે સ્થાનિક કાઉન્સિલરોને ભેટસોગાદ આપતાં ગુજરાતી અચકાતો નથી. તેનામાં, વળી, જ્ઞાતિવાદ અને ધર્મસંપ્રદાયીપણું વધુ પડતું જોવા મળે છે. આવું છતાં, તેની શક્તિ રહેલી છે અનુકૂળ થવાની આવડતમાં અને વ્યવહારુ ડહાપણમાં. ગમે તેટલું સહન કર્યું હશે, પણ ગુજરાતી કાયમ માટે કોઈને ય ધિક્કારશે નહીં!

બીખુ પારેખના મત અનુસાર, તેનામાં સમાજ તરફની વફાદારી અને વિશ્વાસ અથાગ છે. ગુજરાતી કોમની ક્ષતિઓ અંગે બીખુભાઈએ વળી કેટલીક બાબતો પેશ કરી હતી જેમાં રાજકારણ તરફની અજ્ઞાનતા, લાંચરૂશ્વતની આદત, ભણેલાં અને અભણ વચ્ચેનો તફાવત જાળવવાની વૃત્તિ અને આપણા સમાજના પક્ષના હકમાં બોલવાની ખુમારીની અછત, અને અમેરિકન ગુજરાતી યુવાનોની સરખામણીમાં બ્રિટિશ ગુજરાતી યુવાનોમાં ભારત સાથે નિકટતા જાળવવાનો અભાવ, તેમ જ એક સંગઠિત યાદોના ઈતિહાસ સર્જનની ખોટ, વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો.

ત્યાર પછીની બેઠકમાં, કેનેડાના ટોરો-ટો નગરમાં વસતા એક સ્વતંત્ર સંશોધક શિરાજ માવાણીએ 'ટોરો-ટોમાં ખોજા નિઝારી ઈસ્માઈલીઓમાં ધાર્મિક ઓળખ જાળવી રાખવાને સહાયક કારણીભૂત ઘટનાઓ' [Influencing the Maintenance of a Religious Identity Amongst the Khoja Nizari Ismailis in Toronto] રજૂઆત કરી હતી. શિરાજભાઈના મત મુજબ, કેનેડાના ૬૦,૦૦૦ ઈસ્માઈલીઓમાંથી ૪૦ ટકા ટોરો-ટોમાં રહે છે. આ પ્રજાસમૂહ માટે કેનેડામાં આવી વસવું એ બીજી વારનો દેશપલટો હતો : ભારતથી આફ્રિકા અને આફ્રિકાથી કેનેડા.

શિરાજભાઈ કહેતા હતા : તેમના ઈમામ આગાખાનની સલાહ પ્રમાણે તે લોકો બિલકુલ કેનેડિયન થઈને રહેવાનો નિર્ણય કરીને આવ્યાં હતાં. પણ એમ કંઈ પોતાના અસ્તિત્વને સાવ જ બીજાની સંસ્કૃતિમાં થોડું હોમી દેવાય છે ? એટલે ખૂબ સલુકાઈથી કેનેડાના વર્ચસ્વી જીવનપ્રવાહમાં વણાઈ જવા છતાં, તેમણે પોતાનાં અમુક સંસ્કારોને એવા ને એવા જ અકબધ્ધ રાખ્યા છે. અમુક બદલાઈ ગયા છે. અમુક સ્થાનિક સંસ્કૃતિમાં વણાઈ ગયા છે અને તેમાંથી ભિન્ન જાતીય એક નવી સંસ્કૃતિના છોડ ખીલી નીકળ્યા છે. ફરી આફ્રિકા પછાં જઈશું એ ભ્રમમાં રહેવાની હવે વાત જ નહોતી. એટલે ત્વરિત જમાતખાનાં બંધાવા લાગ્યાં અને બૈત-ઉલ-ઈલ્મ (ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક કેળવણીના વર્ગો) સ્થપાવા લાગ્યા. કેનેડિયન સરકારની સહિષ્ણુતા અને વિવિધ સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોની કદર કરવાની નીતિને કારણે ઈસ્માઈલી લોકો પોતાની ધાર્મિક અભિન્નતા જાળવી રાખીને પોતાનાં બાળકોને કેનેડિયન સંસ્કૃતિમાં ઉછેરી શક્યાં છે, એવો તેમનો મત હતો.

ઈસ્માઈલી પંથમાં હિન્દુ ધર્મનાં કયાં પાસાંઓ હજુ મોજુદ છે તે જાણવાની ઉત્કંઠાને કારણે હું ટોરો-ટો યુનિવર્સિટીના ધાર્મિક અભ્યાસ વિભાગના સહાયક પ્રાધ્યાપક શક્તી વિરાણીની બેઠકમાં જઈ ચડી. તેમનો વિષય હતો : 'દશમો અવતાર અને ધાર્મિક સીમાઓની ફેરતપાસ' [The Tenth Avatara and the Reassessment of Religious Boundaries]. પરંતુ મને નવું કંઈ જાણવા ન મળ્યું અને નિરાશા થઈ

આવી. સૌરાષ્ટ્રના કાછિયા પટેલોએ હિન્દુ ધર્મ જાળવી રાખી ઈસ્માઈલી પંથ અપનાવ્યો હતો, એનો ઈતિહાસ સાંભળ્યો. તે લોકોની માન્યતા મુજબ, ઈસ્માઈલી ઈમામ હિન્દુ ધર્મ અનુસાર વિષ્ણુનો દશમો અવતાર હતા. આ પ્રજા ભાવનગરમાં વસે છે. મૃતદેહોને દફનાવવાને બદલે અગ્નિદાહ આપે છે. સવારની પ્રાર્થના ઊંઠકારથી અને કુરાને શરીફની પહેલી પાંચ પંક્તિઓથી કરે છે. આ લોકો ગુપ્તિ તરીકે ઓળખાય છે કેમ કે તે લોકો પરોઢિયે છૂપાઈને જમાતખાનાએ જતાં. એ પંથમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ ધર્મની ખીચડી નથી બની બેઠી, પણ સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી તથા સ્થાનિક ભાષાઓનું બહુ આધ્યાત્મિક રીતે સમ-વચ થતાં થતાં નવાં ત-ત્વો ઊભાં થયાં છે. તેમના ઉદાહરણોથી જોઈ શકાય છે કે ભિન્ન-ધર્મની આધ્યાત્મિકતા કેવી રીતે સહિયારી બનાવી શકાય છે. હવે ઈસ્માઈલીઓને ગુજરાતી ગિનાનના મૂળરૂપને સાંચવવા તેમના ઈમામ પણ પ્રોત્સાહન આપે છે.

પહેલા દિવસની આ વિવિધ બેઠકો બાદ, બીજા દિવસની સવારે, યુનિવર્સિટી ઑફ લંડનના 'સોઆસ'ના, વિસ્તરેલા જગતની ભાષાઓના શિક્ષણ તથા અભ્યાસ સંબંધક શ્રેષ્ઠતા કેન્દ્રના નિયામક, ઈતેશ સચદેવનું વ્યાખ્યાન હતું. તેમનો વિષય હતો : 'ભાષા અને ઓળખ : સામાજિક, મનોવૈજ્ઞાનિક યથાર્થ દર્શન' [Language and Identity : A Social Psychological Perspective]. પ્રાધ્યાપક સચદેવ કહેતા હતા, ભાષા એટલે બોલી, ઉચ્ચાર, વાણી અને શબ્દોની આપ-લે. અભિન્નતા એટલે પોતે કોઈ એક સમાજના સભ્ય હોવાની પ્રતીતિ અને પોતાની લાગણીઓ અને મૂલ્યોનો સમ-વચ. ગોરાં લોકો જેવાં બનવાને માટે ઑસ્ટ્રેલિયા, યુનાઈટેડ કિંગડમ, અમેરિકામાં કેવા કેવા નૂસખાઓ કરવામાં આવેલા તે સંબંધક કેટલીક જાહેરાતોનું ચિત્રણ ઈતેશભાઈએ કર્યું હતું. બિટનમાં ૧૯૭૦ના દાયકામાં એવું મનાતું કે આપણે બ્રિટિશ સંસ્કૃતિમાં એકરૂપ થઈ જવું જોઈએ, એમ ઈતેશભાઈ કહેતા હતા. ૧૯૮૦ના દાયકામાં એવું વલણ શરૂ થયું કે પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ જાળવવી હોય તો દરેક સમાજે તે જવાબદારી પોતાની ગણવી. હવે ફરી પાછું એકરૂપ થઈ જવાની હવા ઉપડી છે, તેવો તેમનો દાવો હતો. લંડનમાં સૌથી વધારે બોલાતી ભાષાઓમાં ગુજરાતી ચોથા ક્રમાંકે આવે છે, એમ કહી તેમણે જણાવ્યું કે હિન્દુ લોકો યુનાઈટેડ કિંગડમમાં મનાતાં ધર્મોમાં ત્રીજા કક્ષાએ છે. મંદિરો સામાજિક જીવનનાં મુખ્ય કેન્દ્રો છે. પરંતુ હિન્દુ ગુજરાતીઓ માટે ભાષાનું મહત્ત્વ કેટલું, એમ તે પૂછતા રહ્યા.

ગુજરાતીની અગત્યતા વધારવા માટે કેટલાક મુદ્દાઓ તે સૂચવતા હતા : (૧) પેઢીઓ વચ્ચે ભાષાની આપ-લે કરવી. (૨) ગુજરાતી ભાષા બોલનારાંના કડીબધ્ધ તંત્રને વિસ્તારવું. (૩) મહત્તમ પ્રજામાં ગુજરાતી વિશેની જાગૃતિ લાવી દ્વિભાષીયતાનું મહત્ત્વ પોષવું. (૪) ડાયસ્પોરા અને વિશ્વમાં ગુજરાતી ભાષાના નિમિત્તવાદી instrumental લાભોને પોષવા. (૫) દ્વિભાષીયતાની સાંકલ્પનિક અભિજ્ઞાનાં મહત્ત્વને પોષવું. (૬) દ્વિભાષીયતાના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વને પોષવું. (૭) ભાષાકીય હકો માટે સમાજને જાગૃત કરવો.

ફેન્ચ લોકોની વસાહતોવાળા દેશોમાં આપણી વસ્તી કેટલી હશે અને કેવી હશે, એનું મને કુતૂહલ હતું. આથી પારિસના અભ્યાસુ વ્યાખ્યાતા પીએર લાકાઈએરને સાંભળવા બેઠી. 'ફેન્ચ હકૂમત હેઠળના પ્રદેશોમાં મૂળ ગુજરાતના વતનીઓની વસાહત' [People of Gujarati Origin Living in French Territories] જેવો તેમનો વિષય હતો.

ઓગણીસમી સદીમાં ગુલામોનો વેપાર નાબૂદ થયા પછી શેરડીના ખેતરોમાં કામ કરવા ભારતથી ખેડૂત વર્ગના યુવાનોને સેયસલ્સ, મોરિસિયસ, કોમોરોસ, રિયુનિયન અને માડાગાસ્કરનાં ટાપુઓમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા, એમ આ અભ્યાસી જણાવતા હતા. અને પછી, જેમ બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકામાં, રેલવે બાંધનારાઓ પાછળ, ગુજરાતીઓ [dukawalas] ગયા હતા, તેમ અહીં પણ લોહાણા, ભાટિયા, જૈન, ઈસ્માઈલી ખોજ, વ્હોરા, સુરતી ને ભરૂચી સુન્નીઓ આ ટાપુઓમાં વેપાર કરવા માટે વસ્યા હતા. સૌથી વધારે ગુજરાતીઓ માડાગાસ્કરમાં જઈને વસ્યા હતા, એમ તે કહેતા હતા.

લેન્ડાસ્ટર યુનિવર્સિટીની મેનેજમેન્ટ સ્કૂલનાં જોડિયા નિયામક અનૂમ મુકાદમ અને 'સોઆસ'નાં ધાર્મિક બાબતો વિભાગનાં અભ્યાસી શર્મિના માવાણીએ, આ સમૂળી પરિષદનાં મુખ્ય આયોજકોએ, સંયુક્ત નિબંધ રજૂ કર્યો હતો. વિષય હતો - 'આપણું આપ પિછાણો : ડાયસ્પોરા બાદની નિઝારી ઈસ્માઈલી ઓળખ' [Aapnun Aap Pichhano : Post-Diasporic Nizari Ismaili Identity]. તેમના મત મુજબ, આપણી બીજી પેઢી માટે ઈમિગ્રન્ટ અને ડાયસ્પોરા જેવા શબ્દો હવે અસ્થાને ગણાય. તેથી જ જ્યારે રાષ્ટ્રીય, વર્ણીય અને ધાર્મિક અભિનતામાંથી પરિણમેલાં પ્રશ્નો આપણી બહુવિધ ઓળખ માટે આવશ્યક બન્યા છે, ત્યારે આ નવી પેઢી માટે નવા શબ્દપ્રયોગો રચવા અનિવાર્ય છે. ઈસ્માઈલી લોકોએ વર્ણીય અભિનતાને ધાર્મિક અભિનતાથી ગૌણ ગણી છે અને નવી પેઢી પર કરેલા સંશોધનમાં આ પુરવાર થયું છે. નવી પેઢી તેમનાં માબાપ કરતાં વધુ ધાર્મિક છે. ઈસ્માઈલી ગુજરાતી ગિનાનોમાં હિન્દુ ધર્મની કેટલીક છાંટો અમુક ગિનાનોનું રેકોર્ડિંગ સાંભળીને જણવા મળતી હતી.

અમેરિકાના મિશિગન રાજ્યની વેઈન સ્ટેટ યુનિવર્સિટીનાં વાણી સંચારવ્યવસ્થા વિભાગનાં અભ્યાસુ વિદ્યાર્થિની કોમલ શાહે રોચક નિબંધ રજૂ કર્યો હતો. તેમનો વિષય હતો : 'બહુવિધ ઓળખોની સંચારવ્યવસ્થા : ડાયસ્પોરિક ભારતીય ગુજરાતી નારીવૃદ્ધની લડત' [The Communication of Multiple Identities : Struggles of Diasporic Indian-Gujarati Women] કોમલ શાહ કહેતાં હતાં કે તેમનાં આ સંશોધનકામ વેળા તેમણે કેટલીક અમેરિકન ગુજરાતી સ્ત્રીઓને પૂછ્યું હતું, 'તમને ગુજરાતી બનાવનાર ગુણો કયા?' તેમના જવાબોમાં સમાવેશ હતો - 'ખાવાપીવાની વાનગીઓ, ધર્મ અને પરંપરા, ભાષા, ભારત સાથે નિકટતા, સામાજિક બંધારણ, પહેરવેશ, લગ્ન, અભ્યાસ અને કામની પસંદગી તેમ જ મોજશોખની પ્રવૃત્તિઓ.' જે કે ઘણાંએ આ બધા ગુણોમાંથી કયા જાળવવા અને કયા જતા કરવા એની દ્વિધા દર્શાવી હતી. ધર્મ, પહેરવેશ, નામ અને લગ્ન - એ ચાર અભિનતા માટેનાં મુખ્ય પાસં હતાં. જ્યારે કોમલ શાહે તેમને પૂછ્યું કે અમુક ગુણો તેમણે કેમ જતા કર્યા હતા? જવાબ હતો : આ ત્રીજી સંસ્કૃતિમાં જન્મેલાં તેમનાં બાળકોને અનુકૂળ થવા, અથવા પતિની પસંદગીને માન આપવા કે પછી ત્યાંની મુખ્ય પ્રજા વચ્ચે અલગ ન તરી આવે તે પાયાનાં કારણો છે.

'અપ્સરા આર્ટ્સ' સાથે સંકાયેલાં માલતી પટેલે, Who Am I? Asian Identity (હું કોણ છું? એશિયાઈ ઓળખ) નામે એક ફિલ્મ બનાવી છે તે, ત્યાર બાદ, પ્રદર્શિત કરવામાં આવી હતી. અહીંનાં અમુક બાળકો અને યુવાનોને પૂછેલા પ્રશ્ન : 'હું કોણ છું?'ના જુદા જુદા જવાબોના નમૂનાઓ એ ફિલ્મમાં જોવા મળતા હતા.

ભારતના સોનીપત શહેરમાં આવી જી.વી.એમ. ગર્લ્સ કૉલેજનાં વરિષ્ઠ વ્યાખ્યાતા ગીતા જવા અબીહાલ લેસ્ટરમાં સંશોધનકામ કરી રહ્યાં છે. તેના તારણરૂપ ગીતાબહેને 'યુનાઈટેડ કિંગડમની દક્ષિણ એશિયાઈ વ્યવસાયી મહિલાઓનાં એકાકીપણાં બાબતના અનુભવો વિશે બારીક તરતપાસ : તકો, મર્યાદાઓ અને સામાજિક અપેક્ષાઓ' [A Critical Examination of Singleness as Experienced by the South Asian Professional Women in UK : The Opportunities, Limitations and Community Expectations] નામે નિબંધ રજૂ કર્યો હતો. લેસ્ટરમાં વસતી ૨૭થી ૪૫ વર્ષની એકલી રહેતી વ્યવસાયી મહિલાઓને આધારે થયેલાં સંશોધનકામનું તારણ હતું.

'એકલાપણું શા માટે?'ના જવાબમાં આ કારણો અપાયાં હતાં : સ્વેચ્છ, સંજોગો, આર્થિક સ્વતંત્રતા, પસંદગીનું જીવન જીવવાની સ્વતંત્રતા. અમુકે, વળી, એમ પણ કહ્યું હતું કે તેમને package deal જોઈતી નહોતી. એટલે કે પતિ સાથે આવતું તેનું કુટુંબ. તે ઉપરાંત તેમને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે રાજી પાડીને પોતાની નાખુશી દર્શાવવાની છૂટ પણ માણવી હતી. ગેરલાભમાં એકલતા, તેમની સફળતા માટે માન કે અદેખાઈ, પણ બીજી રીતે સમાજમાં થતી અવગણના જણાવવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક પરંપરા મુખ્યત્વે હતાં કેમ કે પરિણીત સ્ત્રીઓ માટે આપણા સમાજમાં એક આગવું સ્થાન છે. તેનાથી મોટી ઉંમરની અપરિણીત સ્ત્રીઓને વંચિત રાખવામાં આવે છે. આ સ્ત્રીઓને જોઈતું હતું કે તેમની અપરિણીત સ્થિતિને લોકો માણે અને તેને 'બિચારી' તરીકે ન જૂએ.

બપોરનાં ભોજન પછીના મુખ્ય વક્તા હતાં, 'તમાશા થિયેટર કમ્પની'નાં કલા નિર્દેશક [Artistic Director] સુધા ભૂચર. તેમને વિષય મળ્યો હતો : 'ગુજરાતીઓ : થિયેટરની કેડીએ વ્યક્તિગત યથાર્થ દર્શન' [Gujaratis : A Personal Perspective Through Theatre] ખુદ એક નીવડેલાં અભિનેત્રી છે અને અંગ્રેજી તખ્તે ઉચ્ચ સ્તરીય ઘણાં નાટકો અહીં રજૂ કર્યાં છે. તેમનું એક નાટક હતું : 'ડિસ્કો દારિયા' જે તેમણે ઉત્તર અને દક્ષિણ લંડનના ગુજરાતી, ખાસ કરીને લોહાણા સમાજનું સંશોધન કરતાં કરતાં તૈયાર કરેલું.

તેમનાં વક્તવ્યમાં નવરાત્રી સમયે જે ચિત્ર ખડું થાય છે તેનું વિષદ વર્ણન હતું. જુદી જુદી જ્ઞાતિમાં કોના ગરબા વધુ સારા તેની ચડસાચડસી, પાકિસ્તાની યુવાનો માટે નાકાબંધી કરવા મથતા વડીલોની ગુંચવણો, ગુજરાતી યુવકવર્ગના ગુજલિશમાં રમૂજી વાર્તાલાપો, પાનખરની ઠંડીને અવગણીને અડધા નિતંબનું દર્શન કરાવતી ચણિયાઓળીમાં સજ્જ થયેલી યુવતીઓનું દર્શન, સુંદર યુવતીઓને આકર્ષવા માટેની યુવકોની મધ્યમણો અને ગુજરાતીઓની અમુક ખાસિયતોને રોચક રજૂ કરી તેમણે શ્રીતાગણને ખૂબ હસાવ્યા હતાં.

પછી વારો હતો સ્વીડનની લુન્ડ યુનિવર્સિટીના 'સેન્ટર ફોર ઈસ્ટ એન્ડ સાઉથ ઈસ્ટ એશિયન સ્ટડીસ'નાં વિદ્યાર્થિની મેલિસા કેલીનો. તેમનો વિષય હતો : 'વેનકૂઅરમાં 'ઈસ્ટ ઈન્ડિયન' ગુજરાતીઓ' [The 'East Indian' Gujarati in Vancouver] કેનેડામાં બધાં હિન્દીઓને 'ઈસ્ટ ઈન્ડિયન' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વેનકૂઅરમાં ગુજરાતી વસ્તી ઘણી છે. પણ પંજાબી શીખની સંખ્યા હેઠળ તે ઢંકાઈ ગઈ છે. એટલે પૂર્વ આફ્રિકાનાં ગુજરાતીઓ પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ જાળવવા અને કેનેડિયનોને બતાડવા કે એ ભારતના પંજાબી શીખોથી કેટલાં જુદાં પડે છે

પાણીને 'જીવનનું અમૃત' કહેવામાં આવે છે. (અને પાણીની પરબ ચલાવીને જીવનનિર્વાહ કરતા અમૃતભાઈ નામના કોઈ માણસ માટે તો પાણી એ જ 'અમૃતનું જીવન' બની જાય છે.) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના 'સાર્થ જોડણીકોશ' (પૃષ્ઠ - ૫૩૦) અનુસાર, પાણી માટે સંસ્કૃત શબ્દ પાનીય અને પ્રાકૃત શબ્દ પાણીઝ, પાણ, પાણી છે, જેનો અર્થ 'પીવાનું કુદરતી પ્રવાહી' એવો થાય છે. ભગવતસિંહજીકૃત 'ભદ્રવદ્ગોમંડલ' (ભાગ - ૬, પૃષ્ઠ - ૫૫૩૦)માં 'પાણી' શબ્દની સમજૂતી આ મુજબ આપવામાં આવી છે : 'પીવાના ઉપયોગમાં આવતો જીવના આધારરૂપ સ્વાદ, ગંધ અને રંગ રહિત એક પ્રવાહી તથા પારદર્શક પદાર્થ.' બાળકની કાલીઘેલી ભાષામાં મમત્વના ને મહત્વના હોય તેવા, એક જ અક્ષરના બે શબ્દો એટલે 'મા' ને 'ભૂ'। પાણી માટે જળ, નીર, વારિ, ઉદક અને સલિલ જેવા શબ્દો પણ વર્તા-ઓછા પ્રમાણમાં વહેતા અને વપરાતા રહે છે.

વિશ્વની અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ નદીકિનારે જ પાંગરી હતી. જે તે સ્થળે અને સમયે પ્રચલિત હોય તે ભાષાને પાણીશી માનીને કોઈ પણ સમાજ અને સંસ્કૃતિનું કૌવત જાણી શકાય છે. આ રીતે જોઈએ તો, માનવીય વિકાસની સાથે સાથે તેની ભાષામાં 'પાણી' નામનો શબ્દ ગાઢ રીતે જોડાતો અને જીવાતો આવ્યો છે. કોઈ પણ ભાષાને વધારે 'પાણીદાર' બનાવવાની અંતિમ જવાબદારી તેનાં રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોના ખભા પર નાખવામાં આવતી હોય છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં 'પાણી' સાથે જોડાયેલાં રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોની સંખ્યા સૌથી પણ વધારે હશે. આ રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોના અંકડા કરતાં વધારે મહત્વની છે તેની અસરકારકતા।

કશુંક ખાવાની ઈચ્છા થાય અને મોંમાંથી લાળ છૂટે ત્યારે 'પાણી આવવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ વપરાય છે. કોઈની આંખમાં આંસુ આવે ત્યારે પણ આ જ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. કોઈને ખૂબ મહેનત કરાવવી કે

તેનો અહેવાલ અપાયો હતો. ગુજરાતીઓ અન્ય હિન્દી સમજો સાથે ભળી, મોટે પાયે, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક પ્રસંગો ઉજવે છે અને ગુજરાતી રેસ્ટોરાં ખોલીને કેનેડિયનોને પંજાબી સિવાયનું હિન્દી ખાણું કેવું હોય તેનો સ્વાદ ચખાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આખરમાં, 'પ્રજાપતિ અંસોસિયેશન'ના એલેક્સ મિસ્ત્રી તથા બીજલ મિસ્ત્રીએ, 'સ્વૈચ્છિક અનુદાન પ્રકલ્પ - રોટરી આય' [Voluntary Aid Project - Rotary Eye] વિશે પોતાની કેફિયત રજૂ કરી હતી. સ્થાનિક પ્રજાપતિ સમાજે ભારતમાં જે રીતે મોબાઈલ વેનમાં આંખની હોસ્પિટલ ઊભી કરી હજારો ગરીબોને ચક્ષુદાનની સેવા પૂરી પાડી છે તેનો વીડિયો તેમણે બતાવ્યો હતો. પહેલા કાઠિયાવાડ અને પછી રાજસ્થાનના રણની ભર ઠંડીમાં જઈ હજારો લોકોને મદદ કરી હતી તે જોઈ પ્રજાપતિ સમાજના યુવાનો માટે ગૌરવ લેવું જ રહ્યું.

પરિષદનું સમાપન શર્મિના માવાણીએ કર્યું હતું અને આ પરિષદની સઘળી વિગતમાહિતીઓ ઈ-ટરનેટ પર સમયોચિત મૂકાશે એમ તેમણે જણાવ્યું હતું. ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સમાજનું એક અનોખું ચિત્ર આ હેવાલ વાટે મેળવી શકાશે સમજીને અહીં આયોજકોનું વેબસાઈટ સરનામું પણ આપીએ છીએ : www.gujaratstudies.org

[72A, Long Lane, ICKENHAM, Middlesex UB10 8SY, U.K.]

મુશ્કેલીઓ પાડવી હોય તો તે માટે 'પાણી ઉતારવું' એવો પ્રયોગ થાય છે. કોઈ વ્યક્તિનાં ધાર અને તેજ ઓછાં કરી દઈને તેને શરમમાં નાખી દેવી હોય તો 'પાણી ઉતારવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ વપરાય છે.

અત્યંત કરકસરિયું હોય તો 'પાણીથી પણ પાતળું' એવો પ્રયોગ છૂટથી થતો રહે છે, તો ક્ષણવારમાં કે સપાટાબંધ કંઈક બની જાય તો 'પાણીના રેલાની પેઠે' જેવો રૂઢિપ્રયોગ થાય છે. ક્ષણિક વસ્તુ માટે 'પાણીનો પરપોટો' જેવો પ્રયોગ વર્ષોથી થતો રહ્યો છે. કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુની ઘણી જ આતુરતાથી વાટ જોઈએ તો તેના માટે 'પાણીની પેઠે રાહ જોવી' એવું કહેવાય છે, પણ કશુંક ફરી હાથમાં ન આવે એ રીતે જતું રહે તો 'પાણીમાં પારો પડવો' એવો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. કશુંક મેળવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરીએ તો 'પાણીમાં મૂઠીઓ ભરવી' એવું કહેવાય, જ્યારે કંઈક નકામું જવું એ માટે 'પાણીમાં જવું' અને કોઈ કાર્યમાં પીછેહઠ કરીએ તો 'પાણીમાં બેસવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ વ્યક્તિ ઊભા ઊભા પણ કરી શકે છે!

કોઈ વ્યક્તિને ઉશ્કેરવા કે શૂર ચડાવવા માટે 'પાણી ચડાવવું' અને કશુંક શાંત કે ઠંડું પાડવા માટે 'પાણી છાંટવું' જેવો રૂઢિપ્રયોગ વપરાય છે. કોઈ વ્યક્તિને એવી ગભરાવી કે ડરાવી દઈએ કે તેને પેશાબ થઈ જાય તો તેના માટે 'પાણી છોડાવવું' અને કોઈ વ્યક્તિની શક્તિ તપાસી જોવા માટે 'પાણી જોવું' કે 'પાણી પારખવું' એવો પ્રયોગ થાય છે. કોઈ કામ માટે ખૂબ મહેનત પડે તો 'પાણી પડવું' અને કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુને જોઈને ખૂબ ખુશ ખુશ થઈ જઈએ તો 'પાણી પાણી થઈ જવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ ચલણમાં છે. પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ જઈએ ત્યારે આ જ રૂઢિપ્રયોગનો ઉપયોગ કરતા કરતા પરસેવો લૂછવાનો આનંદ અનોખો હોય છે।

કોઈ કામ કરી બેઠા પછી તે યોગ્ય હતું કે અયોગ્ય હતું તેનો વિવેક કે વિવેચન કરવાની વૃત્તિ માટે 'પાણી પીને ઘર પૂછવું' એવું કહેવાય છે. કોઈ કામ નકામું જાય કે ઈચ્છિત પરિણામ ન મળે તો 'પાણી ફરી વળવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ ફરી વળતો હોય છે. 'પાણી બાળવું' એ રૂઢિપ્રયોગના બે અર્થ છે : 'જુલમ કરવો' અને 'જીવ બાળવો'. 'પાણી ભરવું' એ રૂઢિપ્રયોગ 'ઊતરજે દરજજે હોવું કે બીજાની સરખામણીમાં કંઈ વિસાતમાં ન હોવું' એવા અર્થમાં વપરાય છે. 'પાણી ભરાઈ જવું' કે 'પાણી ભરાઈ ચૂકવું' જેવા રૂઢિપ્રયોગનો અર્થ છે : 'આખર કાળ આવવો કે મોત ઢૂકવું આવે એ વેળાના સોજા આવવા.'

'પાણી મૂકવું' અને 'પાણી લેવું' એ બંને રૂઢિપ્રયોગ આપણે કોઈ પ્રતિજ્ઞા લઈએ તો વાપરી શકાય. કોઈની આબરૂ લઈએ ત્યારે 'પાણી લેવું' એ રૂઢિપ્રયોગ ઉપયોગમાં લેવો. જુસ્સો નરમ પડે તો 'પાણી મરવું' એવું કહેવાય પણ કોઈ કામ પાર પડે કે સફળતા મળે તો 'પાણીએ મગ ચડવા' એવું એક પણ કઠોળ ન ભાવતા હોય તો પણ કહેવું! 'પાણી' સાથે 'દૂધ', 'છાશ' અને 'ઘી', 'ગોળ' જેવા શબ્દો વાપરો તો જાત - ભાતનાં રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો સામે નાચવાં મારે. દાખલા તરીકે 'પાણીના પાણીમાં ને દૂધના દૂધમાં' એટલે અણહકનું ન રહેવું; 'છાશમાં પાણી સમાવું' એટલે કે 'સારી વસ્તુમાં થોડી નકારી વસ્તુનું મિશ્રણ નભી જવું; 'પાણી વલોવ્યે ઘી ન નીકળે' એટલે વ્યર્થ પ્રયત્નો કરવા; 'ગોળનાં પાણીએ નવરાવી નાખવું' એટલે ભૂલથાપ ખવડાવીને કોઈને મુશ્કેલીમાં મૂકવું અને 'ગોળનાં પાણીએ નાહવું' એટલે નિરાશ થઈ જવું કે આશા છોડી દેવી.

જાત તોડીને ખૂબ મહેનત કરવી કે માથાકૂટ કરવી હોય તો 'લોહીનું પાણી કરવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ છે. પણ મહેનત વગર બારોબાર કામ પતાવી દેવા માટે 'ટાંઢે પાણીએ ખસ કાઢવી' એવો રૂઢિપ્રયોગ સારો એવો વપરાય છે. બહુ મોટું જોખમ ખેડવું હોય તો 'ઊંડાં પાણીમાં ઊતરવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ છે. પોતાની શક્તિ તથા સ્થિતિ મુજબ કામ કરવું હોય તો 'પાણી જોઈ પગ ભરવો' અને સાવચેતી ને અગમચેતીથી કામ કરવું હોય તો 'પાણી મોર જોડા ઉતારવા' જરૂરી છે।

'પાણી' યે ન ભાવવું' એટલે ભૂખ મરી જવી અને 'પાણી ન માગવું' એટલે અચાનક મરી જવું કે કોઈ આઘાત, જેર વગેરેથી એટલું જલદી મરી જવું કે મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળવો. 'પાણી પીવા ન રોકાવું' એટલે ઘણી જ ઉતાવળથી જવું અને 'પાણી પાવા જવું' એટલે કોઈની પાછળ સેવાચાકરી કરવા જવું. 'પાણી પાય એટલું પીવું' એટલે કોઈ કહે તેટલું અને તેમ કરવું અને 'પાણી બચાવવું' એટલે કોઈની પ્રતિષ્ઠા, આબરૂ કે ઈજ્જતની રક્ષા કરવી.

'પાણી' સાથે 'પથ્થર' અને 'કાંકરા'નો ઉલ્લેખ કરો તો આ બે રૂઢિપ્રયોગોને યાદ કરી લેવા. 'પથ્થર પર પાણી રેડવું' એટલે કુપાત્રને ઉપદેશ આપવો અને 'પાણી કહે ત્યાં કાંકરા યે ન હોવા' એટલે અતિશયોક્તિવાળી હકીકત રજૂ કરવી. અતિશય ખરાબ અક્ષરને 'પાણી ચોપડીને વાંચીએ તેવા અક્ષર' કહેવાય અને આંસુ ભરી આંખે એટલે 'પાણીના ભરેલા ડોળાએ'.

'પાણી'ની વાત કરતા હોઈએ અને 'મગર' તેમ જ 'માછલું' ન આવે એવું તો ન બને. સાથે રહેવું અને દુઃશ્મનાવટ બાંધવી એટલે 'પાણીમાં રહેવું ને મગરથી વેર કરવું' અને વિપરીત પરિસ્થિતિમાં જીવતો માનવી એટલે કે જાણે 'પાણી બહારનું માછલું'. કોઈ વાત એની મેળે ઠેકાણે પડતી હોય તો 'પાણીને રસ્તે પાણી જવું' એમ કહેવાય પણ કોઈ માણસના જીવનમાં નબળો વખત આવે અને એનું નસીબ મોળું હોય તો 'વળતાં પાણી' થયાં એમ કહેવાય. અઢળક પૈસા વાપરવા એટલે 'પાણીની જેમ પૈસા રેડવા' અને પૂરતો વિચાર કરી કામ કરવું એ સંદર્ભમાં 'સો ગળણે ગાળીને પાણી પીવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ સહેજ પણ વિચાર કર્યા વગર કરી શકાય।

'પાણી' અને 'પેટ' એ કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોમાં પણ જોડાયેલાં છે. 'પેટમાં પાણી ન હાલવું' એટલે જરા પણ ચિંતા ન થવી અને 'પેટમાં પાણી હાલવા ન દે એવું' એટલે વિચાર જરા પણ જાહેર ન કરે એવું ગંભીર. કોઈ વાત ગુપ્ત ન રાખી શકવી કે પેટમાં કોઈ ચીજ નાખતાંની સાથે જ ઊભટી થઈ બધું બહાર નીકળી જતું હોય તો 'પેટમાં પાણી યે ન ટકવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ થાય છે. પાણીમાં ચણો પલાળવાથી જેમ ફૂલે છે તેમ કોઈ વ્યક્તિ દિનપ્રતિદિન જાડી થતી હોય તો 'પાણીમાં ચણો ઓગળવો' એવું કટાક્ષમાં કહેવાય છે. જાડા માણસને રમૂજમાં 'પાણીની પખાલ' કહેવાય છે.

ઘરમાં ઘણો કજિયો, કંકાસ હોય તો 'ગોળાનું પાણી સુકાવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ કોઈ ગ્રામીણજન બહુ સહજપણે કરે છે. જેનામાં જે પ્રકારની શક્તિ ન હોય તેનાથી તેવું કામ ન થઈ શકે એના માટે 'ઊંના પાણીએ ઘર ન બળે' એમ કહેવાય છે. આ જ રીતે અશક્ય લાગતી બાબત માટે 'નેવાંનાં પાણી મોભે ન ચડે' એવી સુંદર કહેવત ચોમાસા સિવાય પણ વપરાતી હોય છે। અકસ્માતથી મૃત્યુ પામવું, સહેલાઈથી કામ કરી શકવાની શક્તિ હોવી, માથાભારે હોવું એવું કહેવા માટે 'પાણીએ દીવો

બળવો' જેવો રૂઢિપ્રયોગ વપરાય છે.

મરવું જોઈએ તેવું કે શરમ ભરેલું એ અર્થમાં કોઈ રૂઢિપ્રયોગ આપણને ખબર ન હોય તો 'પાણીમાં ડૂબી જવું' અને આ જ રીતે આશા છોડી દેવી કે કામનું હતાશ થવું હોય તો 'પાણીમાં મોં જોવું'. અસંભવિત બાબતને સંભવિત કરવી કે અંદરોઅંદર ઝઘડાવવાનું કાર્ય કરવું એટલે 'પાણીમાં આગ લગાડવી' પણ લાંબી અને મજબૂત લાકડી મારવાથી પણ પાણી જુદાં થતાં નથી, તેમ છતાં તેવો મિથ્યા શ્રમ કરવો એટલે 'પાણીમાં ડાંગો મારવી'. જીવન - મૃત્યુના પ્રસંગે ઉતાવળ સારી એવું કહેવત દ્વારા વધારે સારી રીતે કહેવું હોય તો 'પાણીનો પાનાર ને તરવારનો મારનાર ઉતાવળા સારા' એવું વિના વિલંબે સંભળાવી દેવું! આપણે ત્યાં વિદાય વેળાએ શુભ શકુન તરીકે પાણીવાળું નાળિયેર આપવાનો રિવાજ છે. આમ, વિદાય સંદર્ભે 'પાણીચું મળવું' એવો રૂઢિપ્રયોગ વપરાય છે. નોકરીમાંથી બસ્તરફ થનાર વ્યક્તિને આ રીતે પાણીચું મળે છે ખરું?!

'દાવાનળ ફાટે તો લોટો પાણીએ ન બુઝાય', 'ઝાંઝવાનાં જળથી તરત ન મટે', 'પાણીના બાચકા ન ભરાય', 'પાણીમાં લીટા ન ચીતરાય' કે 'પાણીની ગાંસડી ન બંધાય' એવી કહેવતો 'સાત વાવનાં પાણી પીધેલો' માણસ તો જાણતો - સમજતો હોય છે. 'પાણી' વિશેનાં રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો વિશેની યાદી હજુ લાંબી કરી શકાય એમ છે, પણ આ લેખના પ્રવાહને અટકાવવા માટે શબ્દોની મર્યાદાનો પાળાબંધ બાંધેલો છે. આથી આ લેખ માટેની નિર્ધારિત જગ્યા પૂરી થાય એ પૂર્વે જ અટકી જઈએ, એટલે કે 'પાણી પહેલાં પાળ બાંધી લઈએ'।

[1, Lecturers' Row House, Gujarat University Complex, Gandhi Chotra, Navrangpura, AHMEDABAD - 380 014, India]

એતાનશ્રી -

ક્યાં જઈ અટકશે આ અમાનુષી ખેલ અને સંહાર ?!

○ જૂનનો અંક મળ્યો, જુલાઈનો હજુ મળ્યો નથી. એ છાપતાં વિલંબ થયો છે કે પછી ટપાલખાતામાં ક્યાંક અટવાઈ પડ્યો છે, કોને ખબર! ખેર. આશા કરું કે હવે એ તમારી નાનાવિધ સ્ત્રિ - સૂઝ અને ઊંડી નિષ્ઠાથી થતાં સંપાદનને કારણે એમ અવશ્ય કહી શકાય. ને તેથી "ઓપિનિયન"ના અનેક સાહિત્યકાર મિત્રોની સંગ, પહેલાંની જેમ હું યે દોહરાવીને કહીશ કે ડાયસ્પોરા પ્રત્યેની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ઉપેક્ષાના બળાપાને છોડી, જે સ્વમાને, આજ લગી નિજી લક્ષ્યને વળગ્યા રહ્યા છે એમાં કશીયે બાંધછોડ ના કરશો. વિદેશ આવી વર્યા અનેક ગુજરાતી સાહિત્યકારો પ્રત્યેનો તમારો લગાવ અને એમના સર્જનની ઉચિત નોંધ લેવાતી રહે એવી સંપાદક તરીકે તમને ખેવના રહે એ સહજ છે પણ એને માટે ઠાલા 'ભાઈબાપા' શાને? સર્જક અને એમના સર્જનનાં સાચાં મૂલ તો કાળ જ કરશે, નહીં કે પરિષદના પ્રસંગોપાત બદલાતા રહેતા કાર્યકર્તાઓના અહેવાલો. ખેર. આ મુદ્દા પરે ઘણું લખાઈ ચૂક્યું છે એટલે હું અહીં જ અટકીશ.

મને ગમતા એક વધુ ઈટાલિયન લેખકની વાર્તાનો અનુવાદ કરી મોકલું છું. ઉનાળા દરમિયાનની નાનાવિધ ગમતી અને આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ : સવારના નાસ્તા બાદ શરીરે તેલ-માલીશ, પછી રેતમાં તડકે તપી નીલા - ભૂચ સમંદર જલમાં મનભર તરાવ ને પાછું રેતમાં તડકા-સ્નાન આડે સમય ચોરી। ... આ જુલાઈની ૭મીએ સીત્ત્યોત્તેર પૂરાં થયાં અને

ઈક્યોતેરમું બેઠું ! ને આવતા સપ્ટેમ્બરની ૧૫મીએ અમારા લગ્નને ૪૨ વર્ષ પૂરાં થશે. વાર્તાનાં નાયકીની જેમ અમારી સુવર્ણ લગ્ન-ગાંઠ આડા તો હજી આઠ લાંબાં વર્ષો છે. ત્યાં લગી પહોંચાશે કે નહીં એ તો કેવળ ઉપરવાળો જાણે ! મારે તો હર વીતતું વર્ષ એક લહાણરૂપ છે !

... આ વર્ષે ફરીને ઈટલીમાં અસાધારણ ગરમીને કારણે દુષ્કાળ જેવી પરિસ્થિતિ છે ! દેશની સૌથી મોટી નદી પો ફરીને સાવ સૂકાઈ ગઈ છે, જેને કારણે કાંઠે-કાંઠે થતી રહેતી ખેતીવાડીની ઉપજને કરોડોની ખાધ ગઈ છે અને જળમારગે થતા રહેતા વિપુલ વ્યાપારને પણ. એ બધું ઓછું હોય એમ છેલ્લા ત્રણ અઠવારિયાથી લેબેનોનની સરહદ પરે નવો જંગ ફાટી નીકળ્યો છે ! જેમાં માલમિલકતોના વિનાશની જોડાજોડ અને નિર્દોષ પ્રજાજનો માર્યા જાય છે. ક્યાં જઈ અટકશે, લોકશાહી ને enduring peace ને નામે થઈ રહ્યો, જગની શસ્ત્રસજ્જ મહાસત્તાઓ સંચાલિત આ અમાનુષી ખેલ અને સંહાર ... .. ?!

- પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

[Condominio Riviera - 2, 12th Floor, Viale Aldo Moro - 22,
65016 - MONTESILVANO SPIAGGIA (Pescara) Italy]

‘ખુશીના સમાચાર સંભળાવો’

○ સલામ ! વિપુલભાઈ આંજી કમ્પનીને સલામ ! “ઓપિનિયન” અને ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ સાથે યુગપ્રવર્તક મહામાનવ રતિભાઈ ચંદરયાને સત્કારવાના માંગલિક મહોત્સવનું સફળતાપૂર્વકનું સંચાલન સાંગોપાંગ પાર ઉતારવા માટે તમે સહુને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન પાઠવીએ છીએ તે સ્વીકારજો.

રતિભાઈ ચંદરયા જેવા મહામાનવના શુભ દર્શન ને એમનું હસ્તધૂનન કરવાનો ખૂબ ખૂબ વિરલ પ્રસંગ (અ)મારા જીવનને પુલકિત બનાવી ગયા છે. પ્યારઅલી રતનશી, ભીખુ પારેખ, ધીરુભાઈ ઠાકર જેવા સાહેબોની સંગત પણ માણી છે જે જીવનની સંઘ્યાએ ભાતાંનો સંગ્રહ કરાવી ગયો છે. કુરઆનમાં અલ્લાહ આદેશ દે છે : ‘ખુશીના સમાચાર સંભળાવો’ (૩૯: ૧૬).

આ આદેશને હિસાબે, અમે આ શુભ પ્રસંગ માટે તમને અને ખાસ યુગપ્રવર્તક માનવ રતિભાઈને મુબારકબાદી પાઠવીએ છીએ. અમારી ખુશીને આ પત્રથી દર્શાવી છે. પરંતુ કંજુસ શબ્દકોશમાં (અ)મારી ખુશી માટે શબ્દો ઓછા છે. બીમારીમાં લખવા માટે તકલીફ હોવા છતાં દિલની ખુશી પ્રગટાવવા માટે બે શબ્દો લખી પુષ્પરૂપે મોકલીએ છીએ. નૂરબાનુ પણ તમને મુબારકબાદી અને સલામ પાઠવે છે.

ઈશ્વર - અલ્લાહ તમને સહુને સર્વદિશ પ્રગતિ કરાવે અને નિરામય જીવન આપે. આમીન.

- મોઈનુદ્દીન મનીઆર

[64 Cecil Avenue, WEMBLEY, Middlesex HA9 7EA, U.K.]

સમગ્ર ગુજરાતી પ્રજાનો મહોત્સવ

○ રતિલાલ ચંદરયાએ ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસમાં ખરેખર સુવર્ણ અક્ષરે લખાશે તેવું મહાન કાર્ય કર્યું છે. આ તો સમગ્ર ગુજરાતી પ્રજાનો મહોત્સવ હતો. તે ઉત્સવમાં અમને સહભાગી થવાની તક આપવા માટે “ઓપિનિયન” અને ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’નો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. અમારા હૃદયને સ્પર્શી ગયો તે રતિભાઈનો વિનમ્રતા

અને વિનયનો ભાવ. વિદ્યા વિનયેન શોમતે ! તેનો આ ઉત્તમ દાખલો.

અમે તો વર્ષોથી રતિભાઈને એક અચ્છા ગુજરાતી પત્રલેખક તરીકે પણ જાણીએ છીએ. તેનો એક ઉમદા દાખલો તે ‘થેમ્સ નદીને કાંઠેથી’ પુસ્તકની લોકાર્પણવિધિ, તત્કાલીન લંડનસ્થિત ભારતીય હાઈ કમિશનર લક્ષ્મીમલ્લ સિંઘવીના હસ્તે થઈ, તે પ્રસંગે આવેલો તેમનો, સમગ્ર જીવનને આવરી લેતો, અહીં નીચે આપ્યો, આલ્હાદક અક્ષરશઃ પત્ર :

‘વહાલાં રજનીકાન્ત અને ઈલાબહેન,

લગ્નમંડપમાં ચાર ફેરા ફરીને આરંભેલા સહપ્રવાસમાં ચાળીસ ચાળીસ વસંત અને શિશિરના સહ અસહ વાયરામાંથી પસાર થયા પછી, ખુલ્લે આમ અપૂર્વ પ્રેમની પ્રેમપત્રિકા પ્રગટ કરી, (અહીં આ પુસ્તકમાં પ્રકટ થયેલા ‘પ્રિયતમાને પત્ર’નો ઉલ્લેખ છે.) જીવનનો નિચોડ પ્રેયસીને અર્પણ કરી, આજે હતા તેના કરતાં પણ વધુ ઉત્કટ અને ઉત્સાહી પ્રેમી બની જીવનપથને અજવાળી રહ્યાં છો એનો આનંદ વ્યક્ત કરી આમ બન્નેને ધન્યવાદ અર્પીએ છીએ.

‘જીવન એટલે વહી જતી નદી. ક્યારેક તેમાં પ્રેમનાં ક્યારેક ધસમસતાં પૂર આવે અને ક્યારેક પ્રેમનો પ્રવાહ ક્ષીણ થઈ જાય. ક્યારેક એ પ્રવાહ લીલાં વનોની કંદરામાં ઘૂમી વળતો હોય તો ક્યારેક સૂકા વેરાનમાંથી માંડ માંડ નીકળી જતો હોય.

‘બીજા શબ્દોમાં કહું તો, જીવન એક રેલગાડી છે. લીલી બત્તીના સિગ્નલના જોરે પૂરપાટ એ દોડતી હોય ત્યારે ક્યારેક લાલ બત્તી પણ આવી જાય.

‘આ લાલ બત્તીનો, જીવન અને પ્રેમનો સ્થંભ-કાળ વિકટ હોય છે.

‘એ સમયે એકબીજાને હરાવવાને બદલે, સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ, સમાજ રચના અને રિવાજોને સુસંગત એક બીજાને સહકાર આપી સંતોષવામાં જ લાલ બત્તી લીલી બત્તીમાં પરિણમે છે. આપે આવી અનેક લાલ બત્તીઓ પસાર કરી હશે એટલે જ આપની ગાડી અવિરત આગળ વધી રહી છે.

‘આવી સતત લીલી-સૂકી અને ક્યાંકથી અચાનક ઊઠી આવતાં તોફાનો અને વાવાઝોડાંની વચ્ચે પણ આપ બન્નેએ એકબીજાને સથવારે શ્રદ્ધાભર્યા પ્રેમદીપનું જતન કર્યું અને વાત્સલ્યની નવી સીમા સાધી તેની ખુશી કઈ રીતે વ્યક્ત થઈ શકે ?

‘બન્ને જણાં એકબીજાને સાથે રાખીને જીવ્યાં એટલું જ નહીં, પણ તેની સાથે સમસ્ત કુટુંબને પ્રેમ અને સહકારના રસમાં તરબોળ કર્યું એ આપની સિધ્ધિ સૌનાં અનુકરણને પાત્ર છે.

‘પરિણય અને સર્જનની પ્રક્રિયાનું પહેલું પગલું છે. સર્જનમાં વેદના હોય છે એટલે જ સર્જન વહાલું બને છે. બાળક અવતરે એટલે આનંદમંગલ પ્રવર્તે, અને તેની સાથે તેના વહાલભર્યા વિકાસનાં કર્તવ્યનો આરંભ થાય.

આ કર્તવ્ય નિભાવવામાં જ કસોટીનો પણ આરંભ થાય છે. તેમાં મુશ્કેલીઓ અને તકલીફો સહન કરવી પડે છે. તેની સાથે આદર્શ અને વાસ્તવિકતાનાં ઘર્ષણો પણ આવે છે. બાળકને જિંદગીના પાઠો શીખવતાં જાતે નવા પાઠો શીખવા પડે છે. ધીરજ અને કૌશલ્ય દ્વારા આખરે તેમાં આપણું જ પ્રતિબિંબ પડે છે અને ભવિષ્યનો સંતોષ આકાર પામે છે.

‘આપણે આરંભેલ કર્તવ્યની ધારા નવી પેઢીમાં અવિરત આગળ વધે

એમાં જ આપણો સાચો આનંદ છે.

‘એ આનંદનું મૂર્ત સ્વરૂપ એટલે ‘તમારો પરિવાર’. માતા-પિતા અને કુટુંબના વાત્સલ્યની છાંયડીમાં વિકસ્યા તેનાં અભિનંદન આપવાની સાથે, એટલી આશા વ્યક્ત કરું છું કે જેની છાંયડીમાં તેઓ વિકસ્યા એ માબાપ પ્રત્યેના કર્તવ્યમાં અને માનવતાના સેવાના કાર્યમાં તેઓ દીપી ઊઠે અને કુટુંબની કર્તવ્યધારા સતત ચાલુ રહે.

‘જીવ્યાં એવું જીવતા રહી અને સ્નેહની ગંગા સતત વહેવડાવ્યાં કરો એ જ ચંદરયા પરિવારનાં શુભાશિષ સહ,

રતિલાલ ચંદરયા લંડન, ૧૪ ઑગસ્ટ, ૧૯૮૫.’

અમારી દષ્ટિએ સરસ સાહિત્યનું આ એક મનમોહક ઉદાહરણ છે. તેમાંથી જીવન જીવવાનું માર્ગદર્શન પણ મળે છે તે તો બોનસમાં !

- ઈલા મહેતા અને રજનીકાન્ત જે. મહેતા

[18 Ligh Court, Byron Hill Road, HARROW-ON-THE-HILL,

Middlesex HA2 0HZ, U.K.]

e.mail : rjmehta@amsolve.net

વૈવિધ્યસભર કાવ્યોની રસલહાણી

○ લંડનને કર્મભૂમિ બનાવી અસ્મિતા જાગૃત રાખનાર નિરંજના દેસાઈના ‘આવતા રે’જો’ કાવ્યસંગ્રહ વિશે ઉષા ઉપાધ્યાયએ “ગુજરાતમિત્ર”માં લખેલી સમીક્ષા તમે ઉદ્ઘૃત કરીને વાચકો સુધી પહોંચાડી છે તે માટે ધન્યવાદ. યોગાનુયોગ આ અંક હું વાંચતો હતો ત્યારે “કચ્છમિત્ર”ના ૩૦ જૂન ૨૦૦૬ના અંકમાં નિરંજનાબહેનના આ કાવ્યસંગ્રહ વિશે જે મેં પરિચય નોંધ મોકલી હતી તે પ્રગટ થઈ છે.

કાવ્યવિશેષના રૂપનિર્મિત જેવા આ અંકમાં વૈવિધ્યસભર કાવ્યોની રસલહાણી માણવાની અને લિજ્જત સાંપડી. વિશ્વ પુસ્તક દિન વિશેનો લેખ વાંચ્યો. ગુજરાતમાં વિશ્વ પુસ્તક દિન નિમિત્તે વાંચનપર્વ રૂપે તેમ જ અન્ય સુયોગ્ય કાર્યક્રમોનું આયોજન થયું હતું.

‘ગૂસ્તગુ’માં જ્યંત મહેતાનો પત્ર તથા ‘એતાનશ્રી’માં પ્રસિધ્ધ થયેલા પત્રો પણ વિચારણીય જણાયા છે.

-બાબુલાલ ગોર

65, Bhanushali Nagar, opp. Karmbhoomi Apartment,

BHUJ - 370 001, Kutch, Gujarat, India]

નવી પૈઠીને, ચાલો, વાર્તા કરીએ

○ “ઓપિનિયન”ના જુલાઈ અંકમાં કિશોર રાવલની આપેલી વાર્તા, ‘ભુવનમમમોહિની’, અમારા યોગના વર્ગમાં આવતી બહેનોને મેં વાંચી સંભળાવી હતી. ભરવાડણ કેમ બોલતી હશે તેની કલ્પના કરી, મજેદાર લહેકા સાથે વાંચન કર્યું. બધી બહેનોને ખૂબ મજા પડી. અમે સૌએ બહુ જ આનંદ કર્યો તેનો અમે જાહેરમાં એકરાર કરીએ છીએ.

એક પૂર્વ ‘ગર્લ ગાઈડ’ તરીકે દરરોજ ઓછામાં ઓછું એક શુભ કામ કરવાના નિયમને આમ પાળ્યો છે સમજી મને રાજીખી વ્યાખ્યો છે. આ ભરવાડી બોલીની હાસ્યરસમાં તરબોળ સરસ મજાની આ વાર્તા આપવા માટે કિશોર રાવલને મારાં અભિનંદન પહોંચાડશો.

આ દાખલાથી એક બાબતનું ખાસ ધ્યાન દોરવું છે : આપણાં બાળકોને, સંતાનોનાં સંતાનોને, ચાલો, દરરોજ એકાદી સરસ વાર્તા મોટેથી કહીએ.

એમ કરવાથી સંસ્કારસિંચન તો થશે પણ ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને આદર પણ આપણે વિસ્તારી શકીશું. ગ્રંથપાલ તરીકેના મારા અનુભવે કહીશ કે આના પ્રયોગો અમે પુસ્તકાલયોમાં કરતાં રહીએ છીએ. તેની બહુ જ સરસ અસર પહોંચે છે. તો ઘરમાં એથી પણ વધુ સરસ પહોંચશે, કેમ કે એ વાર્તા કહેણીમાં વહાલ ઠાંસોઠાંસ જ ભર્યું હોય.

-ભદ્રા વડગામા

[72A, Long Lane, ICKENHAM, Middlesex UB10 8SY, U.K.]

બાળકો પર લદામહા !

○ જૂન અને જુલાઈના અંકો મળ્યા. ધન્યવાદ.

અન્ય પૂર્વ રોકાણોને કારણે રતિલાલ ચંદરયાના આખા કાર્યક્રમમાં રહી ન શકાયું. જગદીશ દવેને પણ જોતો હતો. મળી તેમને શકાયું નહીં. બાબુ સુથારનો ઉલ્લેખ પણ ચૂકી ગયો હોઈશ.

મને ક્યારેક લાગે છે કે યુનાઈટેડ કિંગડમમાંનાં બહુ ઓછાં ભણેલા માબાપનાં બાળકો પર, ગુજરાતી શિક્ષણ લાદવામાં આવી રહ્યું છે. ભીખુ પારેખ જેવાનાં તેમ જ તેમના જેવા પરિવારનાં બાળકો માટે પણ ક્વચિત એ સાચું હોય પણ ખરું ! વળી ઓછું ભણેલા ગુજરાતીનાં બાળકોએ સવિવારે હિંદુ ધર્મનું પણ શિક્ષણ લેવાનું આવે છે અને વળી તેને માટે ‘એ લેવલ’ની પરીક્ષામાં બેસવાનું થાય છે.

આ બાળકો વિશેષે અંગ્રેજી વાંચે અને સાંભળે એમ થાય, એ વધુ આવશ્યક નથી શું ?

-દયાશંકર એમ. જોશી

e.mail : joshidm@gmail.com

... એવું મારું વામનનું વિરાટ સ્વપ્ન

○ ગૂજરાત નહીં પણ ગુજરાત બહુમાન્ય છે એ સમજીભાઈ પટેલની દલીલ સાચી લાગે છે. અંગ્રેજો ‘કીલો’ બોલતા હોય તો આપણે ‘કિલો’ કેવી રીતે લખી શકીએ ? શા માટે ? ૧૯૨૮ના કે ૧૯૬૭ના કોશકારોને જીવતા અંગ્રેજોનો પરિચય ન હતો. એ કહીકત છે. વિદ્યાપીઠકોશને ન. બો. દિવેટિયા, બ. ક. ઠાકોર, ભૃગુરાય અંજારિયા, કે. કા. શાસ્ત્રી અને ર. કા. ભટ્ટે સંપૂર્ણ માન્યતા નથી આપી ! તે માટે સબળ કારણો છે ! ‘દિવાળી’ જોડણી કઈ રીતે વાજબી ઠરે ? જેવું બોલાય એવું લખાય એમ કહેનારાઓ માટે એક પ્રશ્ન આ છે : કોણ બોલે ? નાગર કે ભીલ ? જેમની માતૃભાષા અંગ્રેજી છે તેમની ઉપરવટ જઈને અંગ્રેજીના ખોટા ઉચ્ચારો કરવાનો પરવાનો હિન્દીવાળા ક્યાંથી મેળવી લાવે છે ? રમૂજ માટે એક જ ઉદાહરણ આપીશ : bomb (બૉમ્) બોમ્બ કદી નહીં. એ શબ્દનો હિન્દીવાળા ‘બમ્’ લખે છે, અને એ જ રીતે બોલે છે ! અંગ્રેજીમાં bum - બમ્ એટલે બ્રિટનમાં ગુદા કે કુલો, અને અમેરિકામાં મૂઠ મનુષ્ય ! હિન્દીવાળા બેમાંથી એકની પસંદગી ભલે કરે !

વિશ્વગ્રામના [global village] આ યુગમાં સર્વમાન્ય ઉચ્ચારશાસ્ત્રનું [Orthography] સ્વરૂપ ઘડી કાઢવું અશક્ય હોવું ન જોઈએ. ઉમાશંકર પંરિસ (પ-રી) જઈને કોઈ એક શબ્દનો સાચો ઉચ્ચાર જાણી લાવે એટલે ફૂલાઈ જવાના દિવસો ગયા ! કોશશાસ્ત્ર [Lexicography = લેક્સિકોગ્રાફી] વિષે રાષ્ટ્રીય ધોરણે સંશોધન થવું જોઈએ. બીજો દાખલો લઈએ : ફારસી - અરબીમાં યહુદી ધર્મગુરુને રબબી કહે છે. અંગ્રેજીમાં રેબાય [Rabbi] છે. યહુદીઓ પોતે રેબાય બોલે છે.

મારા એક મિત્ર યહુદી છે. વિદ્યાપીઠ જોડણી કોશવાળા 'યહુદી' લખીને કઈ પરંપરાને અનુસરે છે? સામ્પ્રદાયિક વાઙબંધી સારી કે શિષ્યોદાર પરંપરા સારી? અફસોસની વાત એ છે કે, વિદ્યાપીઠ જોડણીકોશ જેટલા પ્રશ્નો ઉકેલ્યા છે, એટલા જ નવા ઊભા કર્યા છે.

ખમતીધર કાઠિયાવાડી શબ્દ છે. ઉપેન્દ્ર ગોરે ખોટી ઉપયોગ કર્યો છે. ચન્દ્રકાંત બક્ષીની ભાટાઈ કરતાં કોઈ પણ બ્રાહ્મણો શરમાવું જોઈએ! હું ભાષાશાસ્ત્રી નથી. એક અબજની જનસંખ્યાની ભાષાનો મુખ્ય પ્રવાહ [mainstream] સંસ્કૃત રહે, બાકીની તળપદી પરંપરાઓ તેમાં સહજતાથી ભળી જાય અને બ્રહ્મપુત્ર જેવો સમર્થ ભાષાનદ સંસારને ચક્રિત કરે એવું મારું વામનનું વિરાટ સ્વપ્ન છે।

નામમાં શું છે ?

હમણાં "ધિ ટાઈમ્સ" - લંડનના એક પત્રકારે એક સરસ તર્ક કર્યો : 'લક્ષ્મી મિત્તલનો જન્મ થયો ત્યારે તેનાં માબાપને ખબર ન પડી કે, તે દીકરો છે કે દીકરી ! એટલે તેનું નામ લક્ષ્મી રાખ્યું।' પુરુષને લક્ષ્મી ન કહેવાય એ તો અંગ્રેજ પણ જાણે છે. તેનું સાચું નામ લક્ષ્મી નિવાસ મિત્તલ હતું અને છે. તેમાંથી નિવાસ કાઢી નાખવાની કોઈ ડહાપણિયા પત્રકારે શરૂઆત કરી. એટલે ખોટી પરંપરા ચાલુ થઈ. લક્ષ્મી નિવાસ મિત્તલના અંગત મંત્રી આ અંગે એક નિવેદન કરશે એવી આશા છે. પૂર્વોત્તર ભારતમાં એક જ જણના નામના બે ભાગ કરવાની પરંપરા છે; ચિત્ત રંજન દાસ વગેરે. ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં પોતાનું, પિતાનું નામ અને છેવટે અટક આવે એવી પરંપરા હતી : બાળ ગંગાધર ટિળક ઈત્યાદિ. દક્ષિણની વાત જુદી છે. મિત્તલજી લોઢાના કારખાનાં ખરીદવામાં રોકાયેલા છે છતાં પોતાના નામને સ્ત્રીસંજ્ઞા આપનારા પત્રકારોને ટપારશે એવી આશા છે।

ચંદ્રા સ્વામી ન જ કહેવાય કારણ કે બોલનારા, સાંભળનારા અને લખનારાઓને ચંદ્ર સ્વામી (નેમિચંદ જૈન) પુરુષ રૂપે અભિપ્રેત છે. પહેલાં "ચિત્રલેખા"નો વહાલો અને હવે ગુનેગાર ઠરેલી દયા નાયક પુરુષ છે. એનું સાચું નામ દયારામ નાયક હોવું જોઈએ. તેને ટૂંકું કરી ન જ શકાય। પ્રતિમા દાસ ગુપ્તા એ પુરુષ છે કે સ્ત્રી એવો સવાલ પણ "ચિત્રલેખા"માં પૂછાયેલો. પ્રતિમા દાસગુપ્તા એમ લખવું જોઈએ અને તે સ્ત્રી જ હોઈ શકે। ગુપ્તા જેવું કાંઈ છે જ નહીં. માત્ર અંગ્રેજી જોડણી Gupta ને આધારે ગોટાળો કરવો હોય તો જુદી વાત છે। અંગ્રેજીમાં છે તેમ હિન્દીમાં સમ્પ્રદાય બનાવવાની કોઈ શરૂઆત કરશે તો હું એમાં ઉત્સાહથી ભાગ લઈશ.

દક્ષિણમાં બાલાજીનું (તિરુપતિ દેવસ્થાનમ્) મંદિર છે. ત્યાં મૂર્તિ તો પુરુષરૂપ છે. એટલે બાલજી કહેવું જોઈએ. ભગવાનને વ્યાકરણ પ્રિય છે ! એમ હું જાણું છું। એટલે આમ લખું છું। હું ર. કા. ભટ્ટ જ લખું છું. છતાં સમ્પ્રદાય મારું આખું નામ છાપે છે. તેનાં બે કારણો હોઈ શકે : એક તો મશ્કરી। બીજું, "ઓપિનિયન"ના લખાણમાં એક લીટી વધારે છે એવો દેખાવ। રમણલાલ વસંતરાય દેસાઈની જેમ આખું નામ લખીને કાગડો હંસની ચાલે ચાલવા જાય છે. એવો આરોપ ન થાય એટલા માટે આ પિંજણ કરી છે।

પહુનું સમયપત્રક

૬.૩૦ સવારે ઊઠવું. ઘરનું સામાન્ય કામ. સસરાના જોડા સાફ કરવા. તેના પહેરણને ઈસ્ત્રી કરવી વગેરે.

૮.૦૦ પતિ, બે દિયર અને સાસુ-સસરા માટે ચાય-નાસ્તો તૈયાર કરવો.

૧૦.૦૦ ઉપરના ઓરડા સાફ કરવા.

૧૧.૦૦ કપડાં ધોવાં, સૂકવવાં, ઈસ્ત્રી કરવી.

૧૨.૦૦ સાસુ માટે રસોઈ કરવી.

૨.૩૦ બપોરે ત્રીસ મિનિટમાં નહાવું-ધોવું વગેરે.

૩-૪ ઘરકામ.

૪.૩૦ દિયર માટે ચાય નાસ્તો.

૫.૦૦ નીચે સાફસૂકી કરવી.

૬- ૮.૩૦ સાંજની રસોઈ, વાસણ માંજવાં વગેરે.

૮-૧૦.૩૦ કુટુંબ સાથે બેસીને ટી.વી. જોવું. પતિ, દિયર, સાસુ કાંઈ ખાવાનું માગે તો આપવું.

૧૧.૦૦ રાતે સૂવાનો સમય.

આ રીતે દરરોજ ૧૭ કલાક વૈતરું કરાવનારી સાસુ આ દેશમાં ૩૦ વરસથી હોવા છતાં અંગ્રેજી બોલવાની દરકાર તેણે કરી નથી। છૂટાછેડાની અરજીમાં સફળ થયેલી પુત્રવધૂને અદાલતે પાંત્રીસ હજાર પાઉન્ડનું વળતર આપવાનો હુકમ કર્યો છે. તે રકમને ઓગણત્રીસ લાખ રૂપિયા કહી શકાય. માંડ માંડ ભેંશ ચારતાં શીખેલા અમુક લોકો બ્રિટનમાં આવી વસ્યા છે. તેનો આ પુરાવો છે. સમાચાર પત્રમાં આવેલી વિગતનું આ તારણ છે.

૧૯૮૬માં આ દેશમાં પધારેલા એક પાઠ્યક્રમના અંગ્રેજના પ્રેમમાં પડેલી દીકરીનું ગળું દબાવીને ખૂન કર્યું હતું। તે મારા પડોસી હતા। થોડા વરસ પહેલાં બનેલી ઘટના છે. પોતાની ભણેલી, ગણેલી, બેંકમાં કામ કરતી કન્યા માટે પંજાબમાંથી છોકરો લાવ્યા. ગાયને ગળે ડેરો બાંધે એમ દીકરીને ગળે ઘંટીનું પડ બાંધ્યું. છ વરસમાં તે છોકરીએ ચાર દીકરા જણ્યા. ખૂબ દીકરા પેદા કરીને પંજાબમાં આતંકવાદમાં બધાને ભરતી કરાવવાના તેને કોડ હતા। અંગ્રેજીને અભાવે તે ટેકરી - ડ્રાયવર જ થઈ શકે તેમ હતો. એ કામ પણ એણે છોડી દીધું. ઘરમાં બેસીને ટી.વી. જોવા માંડ્યો. બાળકના ઉછેરમાં પુરુષે કાંઈ કરવાપણું રહેતું નથી, એવું શીખીને તે આ દેશમાં આવ્યો હતો. ત્રસ્ત અને મનોભંગ થયેલી પત્નીએ બધાં બાળકોને પાણીમાં પધરાવવાની કોશિશ કરી. બેને બચાવી લેવામાં આવ્યાં. રૂઢિજડતાને અભણાઈ સાથે સીધો નાતો છે. દીકરીના જીવનમાં આગ ચાંપનારાં પોતાને પ્રેમાળ માબાપ માને છે। કરોડોની રકમ ગણનારા ધર્મચાર્યોની કોઈ ફરજ છે જ નહીં? છોકરીઓ ન ભણે તો જ એમનો માલસામાનની જેમ ઘાટ ઘડી શકાય. પાંત્રીસ હજાર ચૂકવતાં પહેલાં કોર્ટમાં અનેક અપીલો થશે. છૂટાછેડા લેનારો બીજા દેશમાંથી કોરિલી કન્યા સહેલાઈથી લાવી શકશે.

-૨. કા. ભટ્ટ

[87 Hale Lane, Mill Hill, LONDON NW7 3RU, U.K.]

e.mail : bhattrk_london@hotmail.co.uk

જામમાં રેડાય તેને પી જવાનું હોય છે,

ઘૂંટડે ને ઘૂંટડે તાસીર તૂરી રાખવી.

કેફીઓના કાફલા વચ્ચે જ જીવી જાણવું,

થોડુંક રહેવું ઘેનમાં, થોડીક ઘૂરી રાખવી.

(વેસીભાઈ પુરોહિત)

અગિયાર વાગ્યા હતા. એક કલાકમાં શોપિંગ પતાવી નિયત સ્થળે પાછા આવી જવાનું હતું.

ઓપન મારકેટમાં સાત-આઠ સ્ટોલ પર ભાવ તપાસી, શોપિંગ પતાવી, બાર વાગ્યે સવિતા નિયત સ્થળે એની રાહ જોવા લાગી. એના પગ દુઃખતા હતા. શોપિંગની બંધ ઝાલીને એના હાથ પણ દુઃખતા હતા અને એના 'રાવ સાહેબ'ની સવારીનાં કોઈ ઠેકાણાં ન'તાં. સવા બાર પછી એની કાર દેખાઈ. કાર ઊભી રહેતા જ સવિતા ઊંચા ઊંચી : 'કેટલી વાર લગાડી ? કહ્યું હોય એ સમયે જો આવે તો રાવસા'બની પોલીસનમાં પંચર પડી જાય !'

'આજે મારું માથું ફરી ગયું છે, તું બોલતી જ નૈ.' એ ધૂંઆપૂવાં થતો હતો, એના શબ્દોમાં ગુસ્સો છલકાતો હતો, એની આંખો લાલ હતી. સમય પારખીને સવિતાએ જવાબ ન વાળ્યો, ચૂપ રહી, કારનું પાછલું બારણું ખોલીને સવિતાએ શોપિંગની થેલીઓ મૂકી, બારણું બંધ કર્યું.

કારનું બારણું બંધ થયું જણી એણે કાર હંકારી મૂકી !

થોડા સમયમાં વધારે દારૂ પીવાઈ જાય પછી એ ન બોલે પણ એણે પીધેલો દારૂ બોલવા લાગે અને દારૂ બોલે ત્યારે સવિતા શણગી બની ચૂપ રહે, એની એને ખબર હતી. રાબેતા મુજબ એની રેકોર્ડ ચાલવા લાગી : 'એ સાલો ધોળિયો, એના મનમાં હું હમજે ? મારી મસ્કરી કરે ? સાલો ગધેડીનો. તને લેવા આવવાનું અતું એટલે ચૂપ રયો નઈતર એને આજે બતાવી દેત ...'

આખે રસ્તે એની રેકોર્ડ ચાલતી રહી. એને પેલો ધોળિયો જ દેખાતો હતો અને એ સામે ઊભો હોય તેમ એ બોલ્યે રાખતો હતો. પોતાના ઘરનાં આંગણામાં એણે કાર ઊભી રાખી.

હેન્ડ બ્રેક લગાવી એક ક્ષણ બે હાથે એ પોતાનું માથું પકડી રહ્યો. એનું માથું ધમધમ થતું હતું. ઓજિન બંધ કર્યું, કાર બહાર નીકળ્યો, કારનું ડોલ્ક કર્યું ને ફેટ ડોર પાસે આવ્યો તો ડોર લોક હતું. એણે કાર તરફ નજર કરી તો સવિતા કારમાં ન હતી. એને સવિતા પર ગુસ્સો ચડ્યો : 'સાલી બૈરાની જાત, જરાક મોડું થ્યું તેમાં તો એનો પારો ઊંચો ચડી ગયો. એમ નહીં કે સાથે આવનાર માટે બારણું ખુલ્લું રાખે. ઘરમાં ભરાઈ ગઈ, ને ડોર પણ લોક કરી દીધું !' બારણું અનલોક કરી તે ઘરમાં ગયો ને સવિતાને બૂમ પાડી, પણ સવિતાનો જવાબ ન મળ્યો એટલે એ ગુસ્સે થયો. 'સવિતા'નાં નામની બૂમ પાડતો પાડતો તે સૌથી પહેલાં બાથરૂમમાં ગયો પણ સવિતાનો જવાબ ન મળ્યો, બાથરૂમમાં કુદરતી હાજતને જવાબ આપી તે કિચનમાં ગયો તો સવિતા કિચનમાં ન હતી, 'કદાચ બેડ રૂમમાં ગઈ હશે' એમ માની તેણે બેડરૂમમાં જોયું તો સવિતા બેડ રૂમમાં પણ ન હતી ! 'એ ગઈ ક્યાં ?' એને થયું કદાચ સામે ઘરે એની બેનપણી સરસ્વતીને ત્યાં ગઈ હશે.

ઘર બહાર નીકળી તે સરસ્વતીને ત્યાં ગયો. પૂછ્યું : 'સરસ્વતી, સવિતા અહીં આવી છે ?' સરસ્વતીને નવાઈ લાગી : 'ના, સવિતા અહીં નથી આવી. સવિતા તો તમારી સાથે શોપિંગ કરવા ગઈ તી !' તમારી કાર ઘરે આવી તે મેં બારીમાંથી જોઈ, તમે એકલા જ કારમાંથી ઊતર્યા, પણ સવિતા તો કારમાં હતી જ નહીં, મને થયું તમે સવિતાને એનાં બાના ઘરે મૂકી આવ્યાં કે કેમ ?'

'ના, સવિતા તો મારી સાથે જ આવી.' એ ગૂંચવાયો. પોતાની કાર

પાસે ગયો ને અંદર જોયું તો શોપિંગની થેલીઓ કારમાં જ હતી. એને ઘાસ્કી પડ્યો, 'સવિતા ગઈ ક્યાં ?'

એનો ગુસ્સો અને નશો ઊતરી ગયાં. ઓપન માર્કેટમાંથી પાછા આવવાં એ પાછળ જોયા વિના, એની ધૂનમાં જ બોલ બોલ કરતો કાર હાંકી રહ્યો હતો અને સવિતા ... ? અચાનક એની ટ્યૂબલાઈટ ઝબૂકી ! તરત જ એણે ઓપન માર્કેટ તરફ કાર હંકારી મૂકી. અડધોએક માઈલ ગયો હશે અને એણે સામેથી સવિતાને ડારબી સ્ટ્રીટના ચઢાણવાળા ભાગ પર, પરસેવે રેબઝેબ થયેલી હાંફતી હાંફતી ડગલાં ભરતી જોતાં જ તે છોભીલો પડી ગયો. એણે સવિતાની નજીક પહોંચી કાર ઊભી રાખી અને દયામણા ચહેરે બોલ્યો : 'સવિતા, તું કારમાં કેમ ને બેઠી ? શોપિંગની થેલીઓ મૂકી ને તું કેમ ને બેઠી ?'

'તમે મને બોલાવતા જ નૈ, આજે મારું માથું ભમી ગયું છે. હું કારમાં ના બેઠી કે તમે મને બેસવા નઈ દીધી ? જેને લેવા આવ્યા હોય તેને બેસાડીને કાર હાંકે કે તે બેસે તે પહેલાં જ કાર હાંકી મૂકે ?' એનો છોભીલો ચહેરો અને નશો ઊતરી ગયેલો જોઈ સવિતા કારમાં બેસતાં જ રણચંડી બની ગઈ !

'તેં કારનું બારણું બંધ કર્યું તે પછી જ મેં કાર હંકારી હતી. મને એ સમજમાં નથી આવતું કે તું કારમાં બેઠી ન'તી તો કારનું બારણું જ બંધ કેમ કર્યું ... ને કારનું બારણું બંધ કર્યું તો બેઠી કેમ નૈ ?'

'તમારાં સગલાંઓ માટે શોપિંગ કરવાનું ઓછું હતું ? પાંચ-છ થેલીઓ પકડતાં મારા હાથ દુઃખી ગ્યાંતા. મેં મારું પર્સ ને શોપિંગની થેલીઓ કારમાં રાખી, પણ પાછલી સીટમાં બેસવાની તો શું પણ પગ મૂકવાની યે જગ્યા નો'તી તો ન્યાં બેસું કઈ રીતે ? એટલે કારનું પાછલું બારણું બંધ કરી આગળની સીટ પર બેસવા કારના પાછળના ભાગમાંથી આગળ આવતી'તી ને તમે કાર હંકારી મૂકી !' સવિતાએ રોષ કરી ખુલાસો કર્યો.

'સૌરી, સવિતા પણ મને ઉતાવળ અતી એટલે ને પાછું પેલા ધોળિયાએ મારું મગજ ગરમ કરી નાંખ્યું તું.' નરમાશથી એ બોલ્યો.

'એક તો તમને પીવા જવું છે ને બા'રના કજિયાં મારી પાસે ગાવાં છે. મારા લોહીનું પાણી થૈ ગ્યું, આ ટેકરો ચઢતાં તો મારા ટાંટિયા તૂટી ગ્યા. મને કો' તો ખરાં કે તમને એટલી બધી શાની ઉતાવળ અ'તી ? વરઘોડે ચઢવાના 'તા કે મને બેહવા ય નો દીધી ને કાર હંકારી મૂકી ?' સવિતાનો કોપ લાવા બની વહી રહ્યો.

'શું કઈ ? એક તો મને પેલા ધોળિયા પર દાઝ આવી 'તી ને વળી મને લાગી અતી.' એણે ઘટસ્ફેટ કર્યો.

સવિતાની કમાન છટકી : 'એક તો મન ફાવે તેટલું ઢીંચવું છે ને, પછી લાગે ત્યારે મને પડતી મૂકીને ઘર બાજુ ભાગવું છે ! થોડીક અક્કલ વાપરી પબમાં કાલવીને આવ્યા હોત તો તમારું શું લૂટાઈ જવાનું હતું ?'

'પબમાંથી નીકળ્યો ત્યારે મને લાગી નહોતી એટલે ન ગ્યો. હવે પછી ત્યાં પતાવીને જ તને લેવા આવીશ, બસ ?' ગરીબડો બની એ બોલ્યો.

'તમને લાગી 'તી ને નફામાં મારા પગનું પાણી થઈ ગ્યું. સારું થયું કે બપોરનું રાંધીને નીકળી 'તી. કહી દઉં છું, આજે સાંજે હું રાંધવાની નથી. બધાં હારું ચાઈનિઝ ટેક અવેમાંથી ફિશ અન્ડ ચિપ્સ લઈ આવજો.' સવિતાએ સાંજનો આરામ સહી કરી લીધો !

'બલે.' પ્રેમાનંદી બીજું શું બોલે ? એણે હાથ અનુભવી. શૂળીની સજા સોયથી પતી !

‘સાંભળો તો, ઊઠો, સાડા નવ થયા. ઓપન માર્કેટમાં શોપિંગ કરવા જવાનું છે. ફુંબકરણની જેમ ઘોર્યા ન કરો.’ પતિદેવને જગડવા સવિતાએ શાક સમારતાં સમારતાં ક્રિચનમાંથી ભૂમ પાડી.

પત્નીની રાડ સાંભળી પ્રેમાનંદી જાગ્યો, પણ આદત પ્રમાણે પડખું ફેરવી ફરીથી સૂઈ ગયો.

પતિની આભસથી પરિચિત સવિતાએ દાળ માટે વઘાર કર્યો. વઘારની તીવ્રતા, પહેલા માળે એના બેડરૂમમાં પહોંચી એના નાકમાં પ્રવેશી । જે કામ સવિતાની રાડથી ન થયું, તે કામ તેના વઘારથી થયું. એ ખાંસી ખાતો ખાતો જાગ્યો, બબડતો બબડતો પથારી છોડી તે નિત્યક્રમ પતાવવા લાગ્યો. તૈયાર થઈ તે નીચે આવ્યો.

‘તમારા જેવા ઊંઘણસી તો આખા બોલટનમાં ન મળે !’ સવિતાએ એને ખિતાબ આપ્યો જે એણે હસતા હસતા સ્વીકાર્યો ને પછી બોલ્યો : ‘બોલટનમાં જ નૈ, પણ આખા લેન્કેશ્ચાયરમાં ન મળે !’ સવિતાએ એને માટે ચા નાસ્તો તૈયાર રાખ્યાં હતાં તેને ન્યાય આપી, તે ટીવી જોવા બેઠી.

સવિતાએ બપોરની રસોઈ બનાવી. પછી એ સવિતાને પોતાની ગાડીમાં ઓપન માર્કેટ લઈ ગયો. ઓપન માર્કેટ પાસે સવિતાને ઊતારીને એણે કહ્યું, ‘તને એકાદ કલાકમાં પાછો લેવા આ જગ્યાએ જ આવીશ. અહીં જ ઊભી રે’જે.’

‘આજે પબમાં જવાને બદલે મારી સાથે રહીને શોપિંગ કરો તો તમારું શું લૂંટાઈ જવાનું છે ?’ પતિની લત માટે સૂઝ ધરાવતી સવિતાએ ઘા કર્યો.

‘મને શોપિંગ કરવાનું નૈ ફાવે, તું તારે જા, તને લેવા પાછો આવી રૈશ.’ કહી એણે કાર હંકારી મૂકી. સવિતાએ તેના ઘડિયાળમાં જોયું તો
(અનુસંધાન પાનાં ૩૧ પરે)

પ્રકાશ ન. શાહની, મંગળવાર, ૧૦ ઑગસ્ટે, પરોઢિયે, સોન હતી :

‘જયન્તભાઈ ગયા’. સાંભળીને થીજી જવાયું. જણે કે સોપો પડી ગયાની અનુભવ. એક ઉત્તમ મિત્ર ખોયાની પીડા. જયન્ત મ. પંડ્યા એટલે સુહૃદ સજજન. ઉદ્ધત આગેવાન. જેવું બોલે તેવું જીવે. નખશિખ પત્રકાર અને નિસબતવાળા સાહિત્યકાર. ‘ઓપિનિયન’ના પણ એક જબ્બર હામી. નત મસ્તકે આપણી દરેકની એમને સ્મૃતિ વંદના અને વિદાય હજી.

થાઈ સરકાર દ્વારા પણ પુત્રનો સંપર્ક જાળવી રાખવા ભરચક પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેને નિષ્ફળતા સિવાય કશું જ ન મળ્યું.

જહોન ગાર્સિયાની પુત્ર સંપર્કની આશા પર તો પાણી ફરી વળ્યું હતું, પરંતુ પુત્રદર્શનની આશાનો દીપ મનને ખૂણે જલતો રહેતો હતો.

વર્ષ ૧૯૯૬. સ્થળ - અમેરિકા. એક સફળહસ્થ પોતાની ગાડીમાં હાઈ-વે પરથી મારમાર કરતાં જઈ રહ્યા હતા. અઘવરએ જ તેમને લાગ્યું કે ગાડીમાંનું પેટ્રોલ ખલાસ થવા આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે જે ગેસ સ્ટેશન પર તે પેટ્રોલ ભરાવતા હતા ત્યાં ગાડીને ઊભી રાખવાનું તેમને મન ન થયું. અને એક બીજા જ ગેસ સ્ટેશન પર ગાડી ઊભી રાખી. નવાઈની વાત એ હતી કે સામાન્ય રીતે ગેસ સ્ટેશન પર રોકડ ચૂકવનારે તે દિવસે ચેકથી પેમેન્ટ કર્યું.

કેશિયરના હાથમાં ચેક આવતાં જ તેની નજર ચેક પરના પ્રિન્ટેડ નામ પર ગઈ.

સ્વાભાવિકપણે જ તેણે તે સફળહસ્થને પૂછ્યું : ‘તમારું જ નામ જહોન ગાર્સિયા છે ?’

હકારમાં ઉત્તર મળતાં જ તેને કુતૂહલવશ પૂછ્યું : ‘તમે અમેરિકન એન્ડ્રી સાથે થાઈલૅન્ડમાં રહ્યા હતા ખરા ?’

ફરી ‘હા’માં જવાબ મળતાં જ તેણે વળી એક પ્રશ્ન ફટકાર્યો : ‘તમારો પુત્ર ત્યાં રહે છે ?’

હવે ગાર્સિયા ખરેખર મૂંઝાયો. તેના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો કે અજાણ્યા ગેસ સ્ટેશનનો સાવ અજાણ્યો કેશિયર તેના વિશે આટલું બધું કેમ જાણતો હતો ?

ફરી હકારાત્મક ઉત્તર મળતાં જ કેશિયરે હિંમતપૂર્વક છેલ્લો પ્રશ્ન પણ પૂછી લીધો : ‘તમારા પુત્રનું નામ શું છે તે હું જાણી શકું ?’

ગાર્સિયાનો જવાબ હતો : ‘ન્યુએંગ. મારા પુત્રનું નામ ન્યુએંગ છે.’

પ્રશ્નોની આતશબાજી પૂરી થઈ. કેશિયરે જહોન ગાર્સિયાની આંખોમાં આંખો મેળવી કહ્યું : ‘તમે મારા પિતા છો અને હું તમારો પુત્ર ન્યુએંગ છું.’

(એક અંગ્રેજી કથાનો ભાવાનુવાદ)

[201, 'Vasundhara' Apartment, 29-A Nootan Bharat Society, Alkapuri, VADODARA - 390 007, India]

‘તમે જ મારા પિતા છો’

★ જિતેન્દ્ર શાહ

યોગાનુયોગ એટલે કે coincidences જીવનમાં કેવી કેવી ઘટનાઓ સર્જે છે તેની આ નાનકડી પણ સત્યકથા છે :

થોડાં વર્ષો પહેલાંની આ વાત છે. વિયેટનામનું યુદ્ધ જોરમાં ચાલી રહ્યું હતું. વર્ષ હતું ૧૯૬૯નું. અમેરિકન સૈન્યે પોતાનાં થાણાં વિયેટનામમાં અનેક જગ્યાએ સ્થાપી દીધાં હતાં. થાઈલૅન્ડની કન્યા નામે પ્રેટોન એક અમેરિકન એરફોર્સ સાર્જન્ટના પ્રેમમાં - ગળાડૂબ પ્રેમમાં - પડે છે. સાથે રહેતાં રહેતાં બન્નેને સંતાનસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, પુત્ર ન્યુએંગનો જન્મ થાય છે.

યુદ્ધના અંત સાથે અમેરિકન સાર્જન્ટ નામે જહોન ગાર્સિયાને થાઈલૅન્ડમાં પડ્યા રહેવા માટે કોઈ જ પ્રયોજન ન રહ્યું. તેના ઉપરી અધિકારીઓ ઈચ્છતા નહોતા કે ગાર્સિયા સ્થાનિક કન્યા પ્રેટોન સાથે લગ્નસંબંધમાં જોડાઈ તેને અમેરિકા લાવે અથવા અમેરિકન નાગરિક બનાવે. સામે પક્ષે પ્રેટોનનાં માબાપ પણ નહોતાં ઈચ્છતાં કે તે થાઈલૅન્ડ છોડી અમેરિકામાં સ્થાયી વાસ કરે. ઘણા બધા કશ્મકશ - ખોંચતાણને અંતે ગાર્સિયા પ્રેમિકા અને પુત્રને છોડીને અમેરિકા પાછા ફરવાનો નિર્ણય અનિચ્છાએ પણ લઈ લે છે અથવા લેવો પડે છે.

અમેરિકા પહોંચ્યા પછી ગાર્સિયા પ્રેટોન અને પુત્રના સંપર્કમાં રહેવાનો પ્રયત્ન તો કરે છે પણ સમયના વહેતા જતાં પ્રવાહમાં સંપર્ક જાળવી રાખવો વધારે અને વધારે મુશ્કેલ થતો જાય છે. થાઈલૅન્ડવાસી પ્રેટોને બીજા અમેરિકન સાથે વિવાહ કરી લીધા હોય છે. તેનો જૂનવાણી પતિ ગાર્સિયાના એક પણ પત્રને પ્રેટોન સુધી પહોંચવા દેતો નથી. ગાર્સિયાએ